

**Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta**

Ústav slavistických a východoevropských studií

Diplomová práce

**Slovesný čas a vid v citově
aktualizovaných výpovědích**

**vypracovala: Jana Ivakinová
obor: rusistika**

Praha 2006

Vedoucí práce: PhDr. Věra Lendělová, CSc.

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala sama, pouze s využitím uvedené literatury.

Jana Ivakinová

V Praze 10. 5. 2006

Upřímně děkuji paní PhDr. Věře Lendělové, CSc. za vedení této práce a za všechny cenné připomínky, týkající se jejího zpracování.

Obsah

Úvod.....	1
I. Pojetí času.....	5
II. Emocionální stránka výpovědi.....	10
III. Slovesa a jejich expresivita.....	22
Obrazné užití slovesného času a vidu	26
Slovesné časy, vidy a typy aspektuálního kontextu	29
Druhy aspektuálního kontextu, umožňující užití jednoho slovesného vidu ...	30
Druhy aspektuálního kontextu, umožňující použití obou slovesných vidů	31
Složené typy vidového kontextu	32
Neutralizace vidové opozice	34
IV. Vyjádření budoucnosti	35
1) Přítomný čas nedokonavého vidu při označení dějů v budoucnosti	36
a) Přítomný čas nedokonavého vidu označující plánované události v blízké budoucnosti, jejichž výsledek již má vliv na současnost, např. <i>Завтра мы идем в театр...</i>	37
b) Přítomný čas nedokonavého vidu označující předpokládané události v budoucnosti, např. <i>Завтра меня уже не будет здесь .</i>	44
2) Minulý čas dokonavého vidu vyjadřující (blízkou) budoucnost, např. <i>Я пошел, Ну, я побежала</i> aj.	55
3) Minulý čas dokonavého vidu ve významu nevyhnutelné budoucnosti např. <i>Мы пропали, мы погибли</i> atd.	57
4) Minulý čas dokonavého vidu ve významu ironického odmítnutí v budoucnosti <i>так я и поверил!</i> apod.	62

V. Vyjádření minulosti v citově aktualizované výpovědi	64
1) Tvary přítomného času nedokonavého vidu vyjadřující minulost	64
Praesens historicum	65
Přítomný čas označující jedinečný, typický děj v minulosti	68
2) Tvary budoucího času dokonavého vidu vyjadřující minulost	73
3) Tvar minulého času nedokonavého vidu končící na <i>-ыва-, -ва-</i> vyjadřující minulost	77
4) Tvar minulého času nedokonavého vidu s částicí <i>бывало</i>	78
Slovesné tvary minulého času dokonavého vidu s částicí <i>было</i>	79
Nepravidelné tvary sloves dokonavého vidu citoslovečného charakteru např. <i>щелк, звяк, прыг, ах</i> aj.	79
5) Expresivní užití tvarů rozkazovacího způsobu vyjadřující minulost	80
VI. Expresivní vyjádření přítomnosti, všeobecně platných a potenciálních dějů v citově aktualizované výpovědi	83
1) Tvary minulého času nedokonavého vidu vyjadřující přítomnost	83
2) Minulý čas dokonavého vidu vyjadřující přítomnost	86
3) Tvary budoucího času nedokonavého vidu pro vyjádření přítomnosti	93
4) Tvary budoucího času nedokonavého vidu pro vyjádření všeobecně platných a potenciálních dějů	97
5) Expresivita infinitivu, expresivita neosobních sloves, expresivita osobních zájmen a slovesných tvarů se zápornou částicí <i>не</i>	99
Závěr.....	104
Seznam literatury:.....	111

Úvod

Tato práce se zajímá o expresivně-emocionální složku ve výpovědi, která se projevuje vlivem aktualizace neutrálně citové promluvy. Tvary slovesných časů a vidů vytvářejí v jazyce celou řadu zvláštností. Záleží na okolnostech jejich používání. Mimořádné postavení zde zaujímá literatura. K oživení vyprávění, citové aktualizaci slovesného vidu a dalších výrazových prostředků dochází např. při transpozici slovesných časů. V literatuře slovesná kategorie času a vidu slouží především k vytvoření uměleckého obrazu, jak uvádí A. I. Jefimov (19), J. N. Prokopovičová (31) či P. M. Jakobson (40) aj.

Práce je rozdělena do šesti kapitol: vymezení pojmu emocionální stránka výpovědi, pojetí času, expresivita slovesného času a vidu a s tím spojené vyjádření obrazné budoucnosti, minulosti a přítomnosti.

Ve své práci se věnujeme citové aktualizaci v syntaktické struktuře výpovědi¹ ve vztahu ke gramatickým kategoriím času a vidu. Aktualizace (obměna) citově neutrálního jazykového výrazu představuje podstatu vyjadřování emocionality. Náplní práce je zjistit, jakým způsobem expresivně-emocionální prostředky ovlivňují výběr slovesného času, slovesného vidu a naopak, jak se jejich užití promítá do celkové expresivně-emocionální charakteristiky výpovědi. Je rovněž věnována zpracování časových transformací, vzájemnému působení slovesných časů, vztahu mezi slovesnými vidy a dalším stylistickým zvláštnostem sloves.

Stěžejní jazykovou část práce tvoří jazykové rozbory citově aktualizovaných výpovědí. Tvar slovesa může být neutrální i stylisticky zabarvený. Snažíme se také rozlišovat slovesné tvary, které získávají expresivní význam pouze za určitých podmínek a v určitém kontextu, od takových slovesných tvarů, u kterých je přítomnost expresivity součástí jejich lexikálně-sémantického obsahu.

¹ Toto terminologické označení přejímáme ze studie M. Grepla: "Emocionálně motivované aktualizace v syntaktické struktuře výpovědi", Brno 1967

Při jazykovém rozboru se věnujeme také aspektuálnímu kontextu výpovědi, který má při citové aktualizaci důležitou výpovědní hodnotu. Při citově neutrálním užití tvaru slovesa kontext konkretizuje a upřesňuje jeho význam v čase a význam gramatického tvaru slovesa se shoduje s kontextem. Při přeneseném, citově aktualizovaném užití, tj. při transpozici slovesných časů, se gramatický význam slovesného času neshoduje s časem děje v kontextu. To se stává v případech, kdy je kontextem vyjádřena minulost, např. *вчера вечером...*, ale sloveso je použito v přítomném čase *...поднимаюсь я по лестнице...* apod. Čas kontextu je v rozporu s gramatickým časem slovesa.

V diplomové práci se tedy věnujeme užívání slovesných časů a vidů v současném systému ruského jazyka, jejich běžnému užití a také jejich stylistickému užití v umělecké literatuře. V systému současného ruského slovesa stojí minulý čas v opozici vůči přítomnému a budoucímu času. Tvary přítomného a budoucího času dokáží vyjadřovat minulost, např. v přímé řeči ve vyprávění o minulosti je často užíván praesens historicum. Toto nachází své uplatnění hlavně při transpozici slovesných časů, kdy slovesa určitého slovesného času je užito k vyjádření slovesného času odlišného.

Pro náš typ analýzy nám nejlépe vyhovují teoretická východiska M. J. Glovinské (16) a N. D. Arutjunové (4). Jejich způsob typologie slovesné transformace v citově aktualizovaných výpovědích se nám zdá nejkomplexnější a pro naši práci nejvhodnější. Částečně jsme se opírali i o práce A. V. Bondarka (10) a A. M. Peškovského (27), kdy zachováváme tradiční dělení kategorií sloves a díky jejich strukturalizaci jednotlivých slovesných časů je naše analýza podrobnější a zahrnuje i typy v jiných odborných pracích neuvedené.

V práci se také zabýváme otázkou vlivu expresivity na výběr slovesného vidu dokonavého či nedokonavého ve výpovědi a naopak, tzn. že nás zajímá, zda se výběr slovesného vidu podílí na zvýšení expresivity ve výpovědích a také - jakým způsobem ji ovlivňuje.

Významným faktorem, kterému věnujeme velkou pozornost při aktualizaci citově neutrálních výpovědí, je emocionální stránka promluvy. Pod pojmem emocionální stránka výpovědi v souladu s M. Greplem rozumíme citový postoj mluvčího ke sdělované skutečnosti, který je vyjádřený jazykovými a zvukovými prostředky. „Z hlediska psychologického může jít buďto o aktuální prožívání nějakého citu, nebo jen o prostou emocionální reakci na okamžitý libovolný podnět“ (46, s. 10). Vždy se jedná o emocionální stanovisko aktuální, tj. takové, které mluvčí za projevu prožívá.

Pro naši analýzu z hlediska expresivně-emocionální stránky výpovědi se opíráme o práce M. Grepla (46), J. Mistríka (53) a J. Zimy (60), jejichž teoretická východiska nám posloužila při naší jazykové analýze. Částečně bereme v úvahu i hlediska P. M. Jakobsona, A. I. Jefimova a J. N. Prokopovičové, neboť ve vztahu expresivity k slovesným kategoriím času a vidu mají originálnější pojetí a liší se v některých bodech od pojetí tradičního, např. v přístupu J. N. Prokopovičové k praesens historicum apod.

Dále se věnujeme vlivu citově aktualizované výpovědi na vnímání adresáta. Většinou se totiž jedná o subjektivní hodnocení výpovědi. Stejný podnět vyvolává v jednom člověku cit kladný, v jiném cit záporný a pro někoho to může být podnět citově zcela neutrální. Jedná se o pohled recipienta (adresáta, příjemce) výpovědi, který se budeme snažit zohlednit.

Stejně jako M. Grepl a někteří jiní lingvisté, např. G. Stern (46), se i my domníváme, že vyjádřená citovost nepředstavuje jen expresivní stránku výpovědi. Posluchač ji chápe jako vyjádření zmíněného subjektivně hodnotícího postoje mluvčího ke sdělované skutečnosti, často přímo k objektu sdělení a je pro něj nedílnou složkou obsahu věty. Je možné mluvit nejen o výrazu citu v řeči, ale stejně tak o vyjadřování citového stanoviska. To dokazuje i fakt, „že mnohé prostředky a postupy uplatňující se při vyjadřování citového postoje mluvčího ve výpovědi jsou ustáleny, automatizovány, mají nadindividuální povahu a podléhají tudíž výběru a zobecňující klasifikaci“ (46, s. 10). Tento postoj je totiž adresátem dekódován z konkrétních promluv stejně tak jako další jejich sdělné složky, např. modální složka, konkrétní věcný obsah atd.

Je nutné zdůraznit, že v této práci, vzhledem k hloubce a rozsahu problematiky, není možné obsáhnout všechny prostředky, jež se uplatňují při citově motivovaných aktualizacích v syntaktické struktuře výpovědi.

Práce se na základě vyexcerpovaného materiálu snaží zohlednit a vyjádřit vliv expresivity na užití gramatické kategorie slovesného času a vidu, je pokusem zjistit, jakým způsobem a do jaké míry se expresivně-emocionální příznaky promítají do transpozice jednotlivých časů, citové aktualizace slovesného vidu a jak jsou citově aktualizované výpovědi přijímány adresátem.

Materiál v práci citovaný a analyzovaný je z větší části původní. Jsou to doklady vyexcerpované (přibližně 200 excerpt) z ruské klasické literatury 19. století a literatury 20.století. Objem a širě použití tohoto materiálu se v různých částech práce liší.

I. Pojetí času

V našem každodenním životě je čas něčím samozřejmým. Provází nás na každém kroku, proniká každou činností, kterou děláme. Čas hraje, jak se domníváme, významnou roli v každém příběhu, ve vyprávění a v jazyce vůbec. Vzniká v přítomnosti, zahrnuje děje bezprostředně minulé i nastávající.

Historie zkoumání času poukazuje na rozmanitost různých přístupů při pokusech o výklad času. Zkoumání času se stalo tématem, kterým se zabývají vědci nejrůznějších oborů a předkládají různé pohledy na to, co čas je. Jiné je pojetí času u filozofů, logiků, jazykovědců a jiné je pojetí času u každého jednotlivce, což je zřejmě způsobeno neuchopitelností času jako takového.

Čas není žádný uchopitelný předmět a řadí se k těm tajemným, ale přítomným běžným pojmům, u kterých dobře víme, co znamenají, ale nedokážeme přesně vysvětlit, co to je.

V klasické fyzice je čas chápán jako samostatná veličina závislá na hmotnosti a energii, vyjadřující posloupnost jednotlivých stavů a dějů reality (58, s. 411). Avšak o čase hovoříme i v jiných souvislostech běžného života než jen jako o fyzikální veličině, kterou dokážeme měřit a vyjadřovat čísly. Je to jakýsi fenomén lidské zkušenosti, setkáváme se se snahou o jeho vysvětlení v různých speciálních vědách i v dějinách filozofie a myšlení.

Mnoho filozofů a myslitelů si všimlo, že zkušenost času nějak souvisí s pohybem. Podle Aristotela (44) vzniká čas počítáním pravidelných pohybů, např. dne a noci. Čas neexistuje bez pohybu a přeměny, ale zároveň není pohybem. Je pohybem, pouze v tom případě, pokud se v pohybu připouští počítání, je opakovaný a pravidelný. Čas je pro něj číslo pohybu, číslo přesunu, je to napočítaný pohyb ve vztahu k „dříve“ a „později“, protože jako lidé vnímáme jakési „před“ a „po“.

Již Aurelius Augustinus (45) poukazoval na to, že v lidské zkušenosti je čas prožíván jako minulost, přítomnost a budoucnost, jejichž propojení je dílem duše. Tak lze rozlišovat objektivní vnější stránku času, která se dá měřit a vnitřní subjektivní stránku času, která je proměnlivá, kdy čas jednou utíká a jindy se zase

vleče. Čas je pro něj místem, kde se člověku ohlašuje věčnost, kterou nachází v omezeném rozsahu v lidské duši a paměti. Podle Augustina je jasné jen jedno: není budoucnosti, ani minulosti a nedá se mluvit o existenci tří časů, a to minulosti, přítomnosti a budoucnosti. Správnější je hovořit o existenci přítomného času minulosti, přítomného času přítomnosti a přítomného času budoucnosti. Tři časy existují pouze v naší duši a nikde jinde. Přítomný čas minulosti - to je naše paměť, přítomný čas přítomnosti – je právě probíhající pozorování a přítomný čas budoucnosti – to jsou naše očekávání.

Podobné pojetí času má i I. Kant (49), podle kterého je čas vedle prostoru základní formou každé smyslové zkušenosti, a nazírání času a prostoru je podle něj člověku vrozené. V jeho pracích dostává myšlenka vnitřního času definitivní a klasickou podobu. Za tři způsoby času pokládá trvalost reality v čase, následnost a současnost. Čas není něco, co by existovalo samo o sobě nebo by bylo vlastní věcem jako jejich objektivní vlastnost. Čas není ani objektivní, ani reálný. Je to především vnitřní pocit člověka, pozorování našeho vnitřního stavu. Je to nutná, předem daná, vnitřní podmínka všech dějů a jevů, která je nezávislá na zkušenosti a je vlastní každé lidské mysli.

Obdobným způsobem o čase uvažuje N. D. Arutjunova (3) ve své stati o čase a metaforách. Čas se dá oddělit od člověka, ale člověk se nedá oddělit od času. Vnímání času je mu vrozené: *...«Если чувство времени основано на восприятии природных циклов, то психические структуры связали себя с линейным временем, расчлененным «точкою присутствия» на прошлое, будущее и соединяющее их в единый поток настоящее»* (3, s. 51). Toto členění vnitřního, psychického času vyplývá z hlavní podmínky, která určuje postavení člověka ve světě: minulost člověk již prožil, budoucnost je mu skryta a přítomnost je právě prožívána.

Pojetí času, jak jej prožíváme, se promítá i do naší řeči. Při tvoření svých promluv, výpovědí berou účastníci hovoru v úvahu časový rozměr děje, o kterém se mluví.

Ve své stati o čase a jazyku N. A. Potaenko (3) uvádí, že člověk žije a existuje nejen v reálném prostoru a času skutečného fyzického světa, ale také ve svém vlastním individuálním času a prostoru, který závisí jen na něm, je jím ovlivňován a bez něj není možný. Ne všichni lidé jako nositelé jazyka mají stejnou škálu jazykových prostředků, díky kterým jsou schopni vyjadřovat svá sdělení, své výpovědi. Tyto výpovědi jsou verbálním vyjádřením psychických pocitů a to je pak často bráno jako obsah sdělení.

Čas není něčím mimo nás, nýbrž sama naše existence je časová, žijeme a jsme nejen v čase, nýbrž jako čas, uvádí ve svém díle M. Heidegger (47). S minulostí je člověk spojen pamětí, lítostí a pokáním, zkušeností a znalostí faktů. K budoucnosti se vztahují všechna jeho přání a naděje, obavy, předtuchy a plány. S probíhajícím okamžikem přítomnosti je člověk spojen bezprostředním vnímáním a pocity. Přítomnost jakoby neexistuje, ale pouze v přítomnosti je možný přímý kontakt se skutečností. Pouze v přítomnosti člověk existuje ve světě. Přítomností člověka ve světě je „formální“ čas naplněn událostmi a ději a časová organizace psychiky pak dává možnost hovořit o čase jako o jednotě vzájemného propojení nadcházejícího děje, děje, který se již uskutečnil a děje, který se právě uskutečňuje.

O tom, že se lidská zkušenost času nedá převést pouze na fyzikální čas jako číselný údaj, hovoří ve své základní práci o čase a rytmu i J. Sokol (57), který uvádí, že lidská časovost se nezakládá na hladce plynoucím „proudu vědomí“, nýbrž na fenoménu rytmu, pravidelného frázování času opakováním pohybů či střídáním nejméně dvou stavů. Vědomý rytmus tak navazuje na více či méně zřetelně zakoušené rytmy lidského těla, které pak hrají významnou úlohu i v řeči, v poezii a v hudbě.

Proto hraje čas, podle našeho názoru, významnou roli v každém příběhu a ve vyprávění. V jazyce se projevuje jako čas gramatický. Z hlediska okamžiku promluvy děj můžeme zařadit do přítomnosti, minulosti nebo budoucnosti, což ve většině případů je vyjádřeno slovesem, které vyjadřuje děj v širokém slova smyslu, tj. činnost, stav nebo vlastnost, anebo změnu stavu, vlastnosti (34, s. 174). Tento vztah děje a časových plánů – přítomnosti, minulosti, budoucnosti a základní zkušenost času vystihují jazykové kategorie gramatických časů, které jsou vystavěné kolem naší přítomnosti. Jedinečnost a neopakovatelnost přítomné chvíle je samým základem lidské zkušenosti času, jak uvádí J. Sokol. Struktura přítomnosti, na niž navazují i další časové dimenze budoucnosti a minulosti, odpovídá časovému vědomí dospělého člověka. Tyto kategorie gramatických časů jsou vystavěné kolem naší přítomnosti a vyjadřují zásadní rozdíl mezi tím, co už bylo a co nás teprve čeká (57).

Toto pnutí mezi vnějším, formálním časem a vnitřním časem „lidské psychiky“ zřejmě, podle našeho názoru, umožňuje různé obrazné způsoby v užívání slovesného času, aniž by to bylo vnímáno jako gramatická chyba.

Vyprávění, příběhy či romány bývají i nečasové, nemusí být vždy přesně umístěny v čase. „Literární podoby příběhu představují „podivuhodné možnosti lidského zacházení s časem, zvládnutí času a nejrůznějších her s ním - až po takové zkušenosti, o něž se pak může opírat představa „věčnosti“ jako trvalé přítomnosti všeho, co jest“ (57, s. 30).

Gramatický význam času, i když se vztahuje k reálnému časovému plánu, však nemusí vždy tuto realitu vyjadřovat. Může se shodovat s reálným časem události, ale také nemusí. Např.: *Пушкин заканчивает трагедию «Борис Годунов» в 1826 г.* Minulost je vyjádřena slovesným časem přítomným. V případě *завтра мы уезжаем* je budoucnost vyjádřena také přítomným časem. Ve větě *если он задержится, мы погибли* je budoucnost vyjádřena minulým časem. (34, s. 48). Přenesené užívání tvarů slovesného času je nejvýraznějším případem transpozice gramatických tvarů vůbec (10).

Kategorie slovesného času je úzce spjata s kategorií slovesného vidu. Pouze slovesa nedokonavého vidu tvoří všechny gramatické časy. Slovesa dokonavého vidu mají schopnost vyjadřovat pouze čas budoucí *сделаю* a minulý *сделал*. Slovesný vid je charakteristickým rysem mluvnické stránky ruského slovesa, je to schopnost vyjadřovat rozdíly v průběhu slovesného děje. Slovesy *я напишу, я написал* označujeme jednak jistou činností (psaní), zároveň však také vyjadřujeme, že tento děj je pojat uceleně, že je již vykonán, nebo bude vykonán, že je dokonavý. Týž děj však můžeme pojímat jako probíhající, nedokonavý - *я пишу, я писал* (34).

Velký vliv má expresivita na výběr slovesného vidu dokonavého či nedokonavého ve výpovědi. Je nutné zdůraznit, že pomocí užití jednoho či druhého slovesného vidu se dá právě tato expresivita vyjádřit, takže můžeme hovořit o jejich vzájemném působení.

II. Emocionální stránka výpovědi

Jak již bylo zdůrazněno v dílech jazykovědců, zejména psychologicky orientovaných, např. A. Marty (26), F. Keinz (21), K. Bühler (12) aj., jazyk nemá jen funkci komunikativní, ale také expresivní (emotivní, citově zabarvenou), tj. že slouží také k vyjadřování pocitů. Někteří lingvisté však rozlišují jen dvě základní funkce jazyka: komunikativní (objektivní) a emocionální (subjektivní) (48). S jiným pojetím přišel nejnověji R. Jakobson (46). V každém jazykovém projevu rozlišuje několik základních činitelů, např. adresát, kontext, výpověď, kontakt, kód aj. a v závislosti na nich rozeznává různé funkce jazyka, např. emocionální, komunikativní, poetickou, metalingvistickou, volní apod.

Pro Henryho Freie je expresivita pojmem, který v sobě zahrnuje emocionalitu a formuluje podstatu expresivního vyjadřování jako „záležitost většího či menšího porušování jazykové normy, tj. jako modifikaci normálního, citově neutrálního vyjadřování“ (46, s. 12).

Pro širší pojetí expresivity se vyslovili J. Zima (60) a J. Mistrík (53). Nesouhlasí s úzkým pojetím expresivity Ch. Ballyho pouze jako výrazu emoce, citového zaujetí, ale vyslovuje se, podobně jako Frei, pro rozšíření tohoto pojmu za hranice emotionality. J. Zima rozlišuje inherentní a adherentní expresivitu slova. Inherentní expresivita je obsažena v samotném slově. Adherentní expresivita je expresivita, která ve slově sice potenciálně existuje, ale ožívá až v kontextovém prostředí (*skákat do řeči, vylézt ze zkoušky atd.*)

J. Mistrík i J. Zima chápou expresivitu širše než jen jako projev citového (emocionálního) zaujetí mluvčího. Expresivní projevy mohou být i neemocionální. Mohou signalizovat i jiné postoje a stavy mluvčího, např. volní postoj. Ukazatelem expresivity výpovědi či výrazů je jejich neobvyklost, nápadnost. Této nápadnosti lze dosáhnout tím, co jsme nazvali aktualizace normálního, obvyklého, citově neutrálního způsobu vyjádření. Jedná se o aktualizace motivované, neboť se těchto expresivních výrazů užívá většinou záměrně. J. Zima zdůrazňuje, že u expresivního výrazu je vždy patrný záměr, snaha mluvčího o záměrný účín. Nemotivované aktualizace nejsou signálem expresivity výrazu nebo projevu. Cítí se naopak jako neústrojnost ve stavbě

projevu, jsou brány jako chyby proti jazykovému systému. Ke zvláštnostem ve větě může docházet i nemotivovaně, a to např. vlivem autorovy neumělosti (60).

V takovém případě je porušena výstavba výpovědi. Správnost při vyjadřování záleží také na znalosti a užívání přesných významů slov, slovních spojení a vět, které odpovídají normám spisovného jazyka. Záleží také na schopnosti mluvčího vyjadřovat vlastní myšlenky tak, aby byly jednoznačně přijaty recipientem, adresátem promluvy. Přesnost vyjadřování je ovlivňována výběrem jazykových prostředků pro výstavbu ústního či psaného projevu. Na vytvoření správné výpovědi se podílí také znalost jazyka a znalost předmětu, o kterém je řeč, jazykové návyky mluvčího a jeho schopnost hovořit o daném tématu a využívat při tom bohatosti jazyka (41).

Souhlasíme s názory těch lingvistů (16), (19), kteří chápou vyjadřování citového postoje jako složku expresivity. Pokud je expresivita jazykového výrazu způsobena neobvyklostí či nápadností, která vznikla aktualizací obvyklého, neutrálního způsobu vyjádření, pak jsou tyto aktualizace také výrazovým prostředkem citovosti. Jak uvádí A. I. Jefimov ve své základní knize o stylistice jazykových prostředků v literatuře: ... *«речевая экспрессия – основа образного языка»...* *Под экспрессией понимаются выразительно-изобразительные качества речи, которые отличают ее от обычной, стилистически нейтральной, делают речевые средства яркими, образными, эмоционально окрашенными. Экспрессивной может быть не только словесная ткань художественного произведения, но и разговорно-бытовая речь, хотя многое отличает, например, поэтическую речь от обычного разговора. В художественной речи экспрессивность непосредственно связана с образностью, ибо за всеми словами и выражениями в поэтическом произведении стоят образы. Область экспрессии, таким образом, является областью стилистически выделяющихся средств, изобразительных красок языка, анализ которых вводит нас в сферу эстетики слова* (19, s. 104).

Jak uvádí M. Grepl (46), citové zaujetí mluvčího se odráží v jazykové výstavbě výpovědi, a to jak ve výběru výrazových prostředků, tak v jejich organizaci. V jazykovém systému nejsou (kromě subjektivních citoslovcí) speciální prostředky, které by fungovaly jen jako výrazy emocionality. Neexistuje nezávislá citová funkce jazyka, která by stála samostatně vedle nebo dokonce proti funkci sdělovací. Jazykové prostředky, lexikální i gramatické slouží k vyjadřování obsahů věcných. Vyjadřování emocionality není jejich hlavní funkcí. Pouze za jistých podmínek nabývají prostředky jazyka schopnosti vyjadřovat i různé odstíny citového zaujetí mluvčího.

Podstatu vyjadřování emocionality v řeči lze vyjádřit tak, „že chceme-li ve sdělení projevit také svůj citový postoj, musíme změnit, „aktualizovat“ jeho tradiční, „normální“, citově neutrální způsob (formu) vyjádření. Musíme prostě vyjádřit daný intelektuální obsah způsobem nebo formou jinou než obvyklou, tj. způsobem, který se na pozadí běžného, citově neutrálního způsobu vyjádření cítí jako způsob aktualizovaný...“ (46, s. 11). Jde o aktualizaci citově neutrálního jazykového výrazu či výpovědi.

Expresivita, jak uvádí J. Mistrík, je různým způsobem vyjádřené citové zaujetí mluvčího. Za expresivitu považuje vlastnost výrazu, osobně motivované zabarvení prostředku. Expresie je tedy proces a expresivita je výsledek.

Expresivními lexikálními prostředky jsou ta slova, kterými se projev citově aktualizuje. Emocionálnost je užší pojem než expresivita. Podle názoru J. Mistríka, jsou emoce city a emocionalita je citové zabarvení vyjadřovaného prostředku. Vše, co je emocionální, je současně i expresivní, ale ne všechno, co je expresivní je i emocionální.

Opakem expresivity je věcnost, nociónálnost. Nociónální je takové slovo (pojem), které vyjadřuje pouze tolik, kolik je zapotřebí k objektivnímu vyjádření věcného, logického obsahu (53).

Ve slovní zásobě existují i slova, která navenek působí jako expresivní, ale v podstatě jsou nociónální (*zápach, srdíčko - malé srdce, hnůj*). Jsou jediným pojmenováním pro jisté skutečnosti a mluvčí je nemůže nazvat jinak.

Sémanticky se expresivní slova mohou členit na eufemizmy, dysfemizmy, vulgarismy, deminutiva, hypokoristika, augmentativa (52).

Eufemizmy mají zjemňující funkci, jedná se o slova nahrazující výrazy nepříjemné nebo nevhodné ve společenském styku, např. *zesnout*, *skonat*, *indisponovaný* apod. Jsou to v podstatě stylistická synonyma, která nahrazují tabuizovaná slova. Eufemizmy jsou vždy citově zbarvené. Jejich protikladem jsou dysfemizmy, hrubé výrazy typu *chcípnout*, *mrzák* apod., slova, kterými se zveličuje či zdůrazňuje chyba nebo nedostatek.

Jim jsou blízka slova hanlivá, pejorativní (*barabizna*, *křáp*). Jimi je vyjadřován negativní postoj mluvčího k pojmenovávané realitě. Zveličují některou z jejich vlastností. Dysfemizmy jsou nadávky, vyjádřené pojmenováním osob. Pejorativní slova jsou karikováním, zveličováním typických vlastností osob.

Dysfemizmům a pejorativním slovům jsou blízka slova vulgární, kterými nekulturní uživatelé jazyka přímo pojmenovávají choulostivé nebo nepříjemné fyziologické jevy v souvislosti s člověkem.

Zdrobněliny (deminutiva) jsou slova tvořená typickými deminutivními příponami pro zdrobňování. Pojmenovávají malé, drobné věci, osoby. Na základě dětské filozofie, že to co je malé, je příjemné, se na ně přenáší citový význam. Na základě toho zařazujeme deminutiva jako zjemňující pojmenování mezi expresivní slova, i když ne všechna deminutiva jsou expresivní. Kdy je deminutivum expresivní, o tom rozhoduje kontext (53).

Deminutiva rodinných a familiárních jmen se nazývají hypokoristika, která se užívají v rodinném prostředí pro označení členů rodiny obecnými názvy (*maminka*, *strýček*, *dědoušek*), nebo domáckými podobami jmen vlastních (*Jaroušek*, *Mařenka*).

Protikladem zdrobnělin jsou augmentativa, slova zveličelého významu, tvořená většinou typickými příponami, např. *chlapisko*, *babizna*, *psisko*, *tlust'och*, *příšerný*, *děsivý*.

Jsou to expresivní výrazy, které vyjadřují vztah nesympatie člověka k věcem či osobám, které tak pojmenovává, a ovlivňují tak expresivitu jinak citově neutrální výpovědi. Při sdělování určitého obsahu může hovořící dát najevo svůj vlastní postoj (52).

Jak už jsme se zmínili v úvodu, aktualizace (obměna) normálního, neutrálního jazykového výrazu představuje podstatu vyjadřování emocionality. Důsledkem takové aktualizace je vznik opozice mezi vyjádřením citově nepříznačným a citově příznačným (46). Tato opozice je nutná k tomu, aby se v řeči dal vyjádřit vedle věcného obsahu také postoj citový. Existuje-li neutrální způsob vyjádření, může se na jeho pozadí jiný způsob vyjádření pocíťovat jako jeho citově motivovaná aktualizace a stát se tak výrazovým prostředkem emocionality. Vystupuje tu tak do popředí jeho neobvyklost, nápadnost, ‚nenormálnost‘, něco co působí velmi příznačově.

Při vyjadřování citovosti existuje poměrně značný rozdíl mezi prostředky jazykovými a mimojazykovými. Jazykové prostředky, kromě subjektivních citoslovců, slouží k vyjadřování obsahů věcných a nikdy nefungují jen jako prostředky exprese. Pouze aktualizací citově neutrálního způsobu vyjadřování lze ve výpovědi vyjádřit také citový postoj.

Expresivně-emocionální složka výrazu tak vystupuje vždy vedle jeho složky věcné. Přítomnost věcné složky v každém citově zabarveném výrazu nebo výpovědi je také příčinou toho, proč citově motivované aktualizace jazykové nemívají nikdy ryze mimovolní povahu jako emocionální projevy mimojazykové (46).

Je důležité si uvědomit, co má jazykové vyjadřování citovosti společného s mimojazykovými projevy emocionality a s jejich prostředky. Tuto otázku nelze rozebírat v celé její šíři, pouze z toho hlediska, který má vztah k podstatě vyjadřování citového postoje mluvčího, a ze kterého vyplývá, že mimojazykové prostředky sloužící k vyjádření citovosti mají s jazykovými společný základ. Také při mimojazykovém vyjadřování emocionality jde o jistý druh aktualizace.

Pohyby, mimika, tedy celkové chování člověka za citového stavu, včetně fyziologických procesů projevujících se navenek jako zblednutí, zčervenání, prudká gestikulace apod. je takového rázu, že je nutně posluchačem chápáno jako zvláštní, nenormální, jako porušení toho, co bychom mohli nazvat ustálenou normou chování a jednání. Z hlediska psychologického je jejich 'nenormálnost' dána tím, že jde o projevy do značné míry mimovolní.

Jak dále uvádí M. Grepl, prvky mimovolenosti se projevují i při citově podmíněných aktualizacích jazykových, zvláště při aktualizacích v rovině mluvnické stavby věty (46).

Posluchač, recipient výpovědi tyto projevy interpretuje na pozadí obvyklých forem jednání a chování jako výrazy citového zaujetí a právě jejich neobvyklost je pro něj signálem zvláštního stavu vnímané osoby. Právě tato „citová motivace udržuje tyto nenormální prostředky v mezích přirozenosti, dává jim smysl. Bez ní by byly tyto projevy patologické. Také jazyková aktualizace na kterékoli úrovni je vnímána jako přirozená jen tehdy, je-li nějak motivována, tedy například také emocionálně. Jinak ji pocítujeme jako „prostou neústrojnost“, např. *chlap líná, žák pilná* apod.“ (46, s. 13).

Velmi účinným prostředkem expresivity jsou aktualizace základních modálních forem v oblasti slovesného způsobu. Uplatňují se hlavně ve větách rozkazovacích, ale nejsou neobvyklé ani v jiných typech vět. Při těchto aktualizacích dochází vždy k větší či menší neutralizaci základní modální platnosti dané výpovědi. Například v citově zabarvených větách oznamovacího způsobu se často klade citově motivovaný podmiňovací způsob. Vyjadřují se jím hlavně odstíny nevole, rozhořčení vyplývající z nutnosti splnit nějakou, většinou nepřijemnou povinnost. Např.: *Ted' abych začal znovu! Nelíbí se mi to, abys věděl!* apod. Kdybychom změnili slovesný vid *věděl* na *dozvěděl*, věta by ztratila smysl. Nelze říci ani *Nelíbí se mi to, abys znal!* Takové věty jsou většinou expresivní ustálená slovní spojení. Jejich význam by se pozměnil nebo by vůbec přestaly dávat smysl. V takovýchto oznamovacích větách může být užito i rozkazovacího způsobu. Jde o konstrukce, v nichž se děj pojímá jako všeobecně platný. Jsou to věty smyslem záporné, na vyjádření citovosti se tu podílí také

částice *pak*. *A pak si s takovým člověkem něco začínej; Pak někomu radte; Pak jim s něčím pomáhej* apod. Při změně slovesných tvarů, např. *začni, poraďte, pomoz* by se změnila podstata napomenutí, které platí obecně a nemá jen jednorázovou platnost pro jeden konkrétní případ. Jsou to ustálená spojení, která by ztratila svůj citový náboj nebo by vůbec nedávala smysl.

Pozornost také věnujeme užití infinitivu místo oznamovacího způsobu. Bývají výrazným prostředkem citového zaujetí, obvykle údivu s odstínem rozhořčení, vyplývajícího ze způsobu, jakým někdo uskutečňuje nějaký děj. Např.: *Dát se obalamutit jako kluk! Já a tohle nevědět! Jeho brát vážně!* atd. (46).

Při vyjadřování citového postoje mluvčího se poměrně hojně využívá také kladu a záporu. Citový klad a zápor je v rozporu s kladem a záporem logickým, kdy citové věty s kladnou formou mívají smysl záporný a naopak užitím záporné formy se obsah nepopírá. Často užití kladných výpovědí se záporným smyslem bývá výrazem posměchu, pohrdání, někdy rozezlení, např. *vy tomu tak rozumíte, ty jsi ten pravý* (60). Nelze říci *vy tomu tak porozumíte*. Změnou vidu by se změnil smysl této posměšné poznámky, posunulo by to její význam do budoucnosti.

Také v užití časových forem se může výrazně uplatnit citová motivace. Jde při tom o prostředky živé, běžné v denním životě. Časté je například užití přítomného času místo neutrálního minulého času. Např.: *A ještě jí slíbí* (slíbil), že ho přivede ... *A já ho tak prosím!... A my se s tím dřeme celou sobotu a neděli!...* Stejně tak v těchto případech nelze měnit slovesný vid, věty by ztratily svůj expresivní příznak a v některých případech by byly nesrozumitelné či gramaticky chybné. Např. *A já ho tak poprosím, ...A my se s tím podřeme celou sobotu a neděli*. Historický přítomný čas jako speciální stylistický postup není omezen jen na oblast umělecké literatury. Je to živý a častý prostředek v projevech citově zbarvených.

Silně citově zbarvené bývá užití formy budoucího času *budu, budeš ... + infinitiv* místo času přítomného. Časté jsou tyto formy zvláště v řečnických otázkách. Např.: *Tak ona si ze mě ještě bude dělat* (dělá) *blázny!?* ... *A při tom se bude vodit* (vodí) *s takovým hrozným obejdou!* ... (46, s. 54).

Jak už bylo řečeno, jedná se o citově aktualizovanou výpověď mluvčího, který ji za projevu prožívá. Každý emocionální postoj mluvčího je kladný nebo záporný a ten samý podnět vyvolává v lidech různé pocity. Stejný podnět vyvolává v jednom člověku cit záporný, v jiném cit kladný a pro někoho může být podnět citově zcela neutrální. Jak už jsme se zmínili výše, jedná se o pohled recipienta, adresáta, příjemce výpovědi.

Podle našeho názoru záleží nejen na mluvčím, jak bude přijata jeho promluva, ale velkou měrou se na způsobu přijetí této promluvy podílí i recipient, příjemce jazykového projevu, ať už je to posluchač či čtenář.

Vnímání recipienta je odrazem reality prostřednictvím smyslových orgánů. Současně se však na charakteru a kvalitě vnímání podílejí postoje, emoce, zájmy, očekávání, dosavadní zkušenosti, nálady, vůle mluvčího, daná soustava hodnot nejen recipienta a mluvčího, ale i celé společnosti.

Lze rozlišit vnímání úmyslné, založené na záměrné, vědomé pozornosti a vnímání neúmyslné, bezděčné. Vnímání závisí i na vnějších okolnostech nebo momentálním zájmu (52).

Škála citových pocitů je neobyčejně široká. Podle druhu citových hnutí a odstínů mohou výpovědi, jak se domníváme, vyjadřovat údiv, hrůzu, bolest, rozhořčení, odpor, výhrůžku či ironii. Také mohou být výrazem radosti, veselosti, jásotu, bolesti, lítosti, smutku, upozornění či povzbuzení.

Důležitý je vztah autora k adresátovi, zda jsou stejného nebo rozdílného věku, pohlaví, společenského postavení, se stejnou nebo rozdílnou mírou vzdělání apod.

Mluvčí, autor nebo vypravěč nám při literárním vyprávění zprostředkovává něco, co nemáme právě před očima. Je to „hlas“, který se v literatuře stává postavou, jakousi fiktivní osobou, do jejíchž duševních pochodů můžeme nahlížet.

Tak se ve vyprávění odděluje vyprávěcí a vyprávěný čas a vystupují tam různé přechody mezi nimi, např. přímá řeč, která oživuje vyprávění, vysvětlivky či komentáře vypravěče k příběhu apod.

Gramatický čas v literatuře nevyjadřuje prostý vztah ke společné přítomnosti vypravěče a posluchačů jako v rozhovoru, ale vyjadřuje fiktivní povahu vyprávěného a různé způsoby vztahu vypravěče a příběhu.

Minulý čas románu často neznámá, že by se příběh odehrál ve skutečné minulosti, pouze navozuje jeho nezávislost na čase vypravěče i posluchačů, recipientů. Příběhy nemusí být přesně umístěny do našeho skutečného času a nezávisí na jeho plynutí. Příběh sám o sobě je však časový, protože se vypráví v jazyce a s použitím časových jazykových prostředků, a také proto, že tak drží ‚pohromadě‘ a dává smysl jako představený čas (57).

Jak uvádí J. Mistrík (53), mluvčí musí brát ohled v první řadě na adresáta, příjemce výpovědi, projevu. Nejvýznamnější je intelektuální úroveň a povahové vlastnosti adresáta.

Pokud se projev adresuje konkrétní osobě, jsou v představě mluvčího vlastnosti i způsoby reagování adresáta, a tak podle vůle autora je při stylizaci brán zřetel i na adresátovu osobnost.

Toto respektování adresáta je však třeba brát v nejširším slova smyslu. Projevuje se v přizpůsobování výpovědi v celé její šíři, při projevu, při uplatňování expresivních prvků apod. (53).

Když je projev adresován kolektivu, je situace těžší, neboť adresát je tak jako stylotvorný činitel náročnější. Použité výrazy musí být abstraktnější a při tom širokému publiku co nejsrozumitelnější. Osobnost adresáta je skrytá, a tím je pro autora projevu často nepříjemná. Vlastnosti adresáta autor často jen odhaduje, ale vždy s nimi musí počítat.

Adresát je důležitý i tím, zda je při tvorbě projevu v kontaktu s autorem. Jeho přítomnost nebo nepřítomnost totiž rozhoduje o přesnosti používaných jazykových výrazů.

Pokud je adresát s autorem v kontaktu, může být mluvčí úspornější a vypomáhat si mimojazykovými znakovými prostředky. A i když jevy pojmenovává, může je pojmenovávat více všeobecně. Projev uskutečňovaný za přítomnosti adresáta je jazykově úspornější, protože mu pomáhá konkrétní situace. Přímý kontakt účastníků hovoru umožňuje pomocí zpětné vazby kontrolu vyjadřování. Tímto způsobem i tato zpětná vazba působí jako jeden ze stylových činitelů. Signál zpětné vazby má vliv na stylizaci projevu v širokém slova smyslu i tehdy, když je projev čten nebo přednášen a je dopředu připravený.

Jednou ze složek stylizace výrazu v ústním projevu je totiž i intonace. Když je projev napsaný, tak je podle přímých signálů zpětné vazby adresáta upravován intonací (53).

V případě, kdy není mluvčí s adresátem v kontaktu, musí být výpověď přesná a jednoznačná, hlavně kvůli nepřítomnosti zpětné vazby.

Kromě toho je tu i problém mimojazykových výrazových prostředků při projevu, vzájemná neznalost prostředí apod. Odpadá možnost užití gestikulace či mimiky, což má za následek užívání opisných výrazů a zdouhavost při vyjadřování. V projevu, kdy chybí zpětná vazba, se nesmí nic předpokládat.

Vzájemné působení či komunikace mezi mluvčím a adresátem neexistuje ani v písemném styku. Adresát se při čtení může k částem, kterým nerozuměl, vracet nebo čtení zpomalovat či zrychlovat. Nepřítomnost adresáta jako slohotvorného činitele je tedy při tvoření výpovědi závažnější než při tvorbě textu, kdy je adresát projevu přítomen. Čím víc podmínek klade objektivní stylový činitel mluvčímu, tím je jeho účast na konečné podobě nápadnější (52).

Důležitým momentem při komunikaci je i vzdálenost mezi mluvčím a recipientem či recipienty. Čím je větší, tím je projev oficiálnější. Ovlivňuje to i sémantiku výrazu. Pokud je adresát výpovědi v kontaktu s mluvčím, rozhoduje i to, zda se účastní výpovědi či ne. Pak má výpověď charakter dialogu nebo monologu.

V případě monologu, kdy přítomný adresát do výpovědi nezasahuje, je situace jednodušší. Je zachována obsahová i formální spojitost textu. Mluvčí si stavbu a průběh výpovědi určuje sám a monolog je pak většinou souvislý, správně členěný a gramaticky uspořádaný. Mluvčí mluví v 1.os. jednotného či množného čísla. Narozdíl od dialogu má monolog delší a dokončené věty, které jsou intonačně vyváženější.

Dialog se od monologu liší i tím, že dialog existuje v čase i prostoru, kdežto monolog pouze v čase, jak uvádí J. Mistrík. Z jeho existence v prostoru vyplývá pak i vztah k mimojazykovým prostředkům. Na obsah výpovědi mají vliv všechny osoby, které se účastní výpovědi a také situace, která vzniká během řeči. To má vliv i na výběr jazykových prostředků. Na prostředí a osoby se pouze poukazuje zájmeny, jazykový výraz bývá často nahrazován mimojazykovými prostředky, jako jsou mimika, gesta, pohyby těla. Výpověď nemusí být dokončená, neboť její konec vyplývá ze situace, velký vliv zde má intonace. Dialog je stylisticky neuspořádaným celkem. Neuspořádanost může být i v jednotlivých výpovědích dialogu, pokud vznikají spontánně. Je tak brán zřetel na adresáta výpovědi, navazuje se na řeč partnera či na situaci. Dialog v umělecké próze je fingovaný. Nad ním stojí autor, který dopředu připravuje podobu výpovědi, i když to jakoby není znát (53).

Mezi objektivní slohotvorné činitele, jenž mají vliv na expresivitu výpovědi, patří i prostředí. Je to výrazný, ale přitom skrytý faktor. Lze mluvit pouze o určitých typech prostředí, jako je např. soukromé či veřejné prostředí, prostředí dětí či dospělých, venkova či města, prostředí mužské nebo ženské. Lze jej dělit také podle profese, sociálních vrstev apod. Co se týče míry expresivity výrazových prostředků, zvláště výrazné je prostředí vojenské, školní či prostředí umělecké. Výrazy, které jsou celkem běžné v jednom prostředí, jsou v jiném neznámé. Někde je třeba se vyjadřovat věcně, neutrálně, jinde se předpokládá expresivně-emocionální jazyk. Pro prostředí si často vynucuje užívání nespisovných výrazových prostředků jako např. familiární slova, slang, nářeční či cizí slova apod. (53).

V širším pojetí je třeba brát v úvahu prostředí i jiného typu, kterým udává charakter ne člověk, ale například fyzikální jevy - prostředí tiché, hlučné, tmavé, viditelné, ale zvukově izolované apod. Zde jsou slohotvorným činitelem faktory, jež určují fyzickou podobu výpovědi. Například v hlučném prostředí se mluví úsporněji s důrazem na artikulaci, věty mohou být kratší, výrazy jednodušší. V tmavém prostředí či při telefonování se nepočítá s vizuálními výrazovými prostředky, ve viditelném, ale zvukově izolovaném prostředí jsou naopak důležitá gesta, artikulace, mimika apod.

Domníváme se, že prostředí ovlivňuje výběr jazykových prostředků se zřetelem hlavně na jejich sémantiku, artikulaci, intonaci, pohyb atd. Proto se mluvčí často snaží přizpůsobit svoji výpověď prostředí, běžné řečové situaci tak, aby byla pro něj co nejpřirozenější.

Expresivní slovní zásoba vyjadřuje vždy osobní, subjektivní vztahy, nálady, pocity, hodnocení. Je to lexika citů, vůle, osobních pohnutek a důvodů. S její pomocí se obnažuje, zveřejňuje nejhlubší nitro člověka. To ji předurčuje, aby byla uplatňována jen v soukromých, rodinných či intimních situacích. Ve veřejných projevech působí rušivě, je jakoby bezohledná vůči adresátu (53).

III. Slovesa a jejich expresivita

Každý jazyk obsahuje různé prostředky k vyjádření času, např. časová příslovce, slovesa s různými aspekty, modalitami a také gramatickými časy apod. Slovesný čas mimo jiné vyjadřuje vztah mluvčího k ději, případně vztahy mezi dvěma ději. Tento děj může být přítomný, budoucí či minulý, a to ukončený nebo neukončený.

Ústřední místo, jak uvádí J. Sokol (57), a k jeho názoru se přikláníme i my, patří vždy času promluvy, tedy přítomnosti. Jen v ní je totiž možné mluvit a jen přítomnost je v pravém smyslu společná všem účastníkům rozhovoru. Minulost a budoucnost lze vymezit právě jen ve vztahu vůči přítomnosti.

Dynamické příznaky věcí, což jsou děje, činnost a stavy, které jsou chápány jako procesy existující v prostoru a čase, představují slovesa.

Jak uvádí J. Mítrík (53), slovesa patří z textotvorného hlediska mezi nejvýznamnější a nejpozoruhodnější druhy slov.

Na počtu sloves v textu závisí stupeň dynamiky textu. Styl, ve kterém je užito mnoho sloves, se označuje jako styl verbální, dynamický. Je to opak stylu statického. Statický styl obsahuje mnoho nedějových a pomocných sloves, slovesa bývají často vynechána, dynamický dějový styl obsahuje plnovýznamová slovesa. Důraz je v něm kladen na sloveso. Je typický pro mluvené a umělecké projevy s bohatší intonací, s převahou krátkých vět či souvětí podřadných. Ze stylistického hlediska se tato procesuální slova dělí na dvě velké skupiny, a to na pomocná a plnovýznamová slovesa, která se dají dělit různými způsoby podle různých hledisek (53).

K pomocným slovesům patří slovesa sponová, fázová a modální. Jsou to všechno slovesa s oslabenou až nulovou dějovostí. Vznikla z plnovýznamových sloves neutralizací lexikálního významu, také se označují jako slovesa abstraktní. Dnes už se samostatně neužívají. Jsou typická pro odbornou literaturu a hovorové texty. Většinou jsou pouze nositeli gramatických významů, jejich lexikální významy jsou oslabené. Pro sponová a fázová slovesa je příznačné, že je možné je v textu díky jejich lexikálně sémantické nevýraznosti často vynechávat.

Modální pomocná slovesa jsou vysloveně subjektivní slovesa, která vyjadřují volní, citové a příčinné tendence autora výpovědi. Jimi se vyjadřuje reálnost děje. Základní modální slovesa jsou chtít, mít, muset, moci, dát, dát se, smět, vědět. Vyjadřuje se jimi vůle, povinnost, možnost či schopnost vykonat děj. Jsou to slova, která v jistém smyslu patří do expresivní slovní zásoby (lexiky), protože v jejich sémantice je více modálnosti a subjektivity než dějovosti. Častěji se tak pochopitelně vyskytují více spíše v subjektivních hovorových, slavnostních, fejetonových, esejistických a uměleckých projevech než v textech věcných, objektivních. Ze sémantického hlediska jsou významná také slovesa onomatopoická, např. *šuškat*.

V první části každého textu, jak uvádí J. Mistrík, M. Grepl, J. Zima a další, jsou ze stylistického hlediska častější perfektní (dokonavá) slovesa vyjadřující budoucí čas (*rozkvetete, přeskočí, vystřelí*), v druhé a v poslední části textu jsou slovesa nejčastěji v minulém čase (*rozkvetl*). Narušení této logické zákonitosti s sebou přináší napětí ve výpovědi a využívá se jako účinný stylistický prostředek hlavně v uměleckých textech, které se pokládají za potenciálně neukončené.

Jedním z hlavních úkolů v naší práci je pokusit se analyzovat vztah expresivity a aspektuálnosti v námi excerpovaných výpovědích.

Moderní lingvistika zdůrazňuje, že kategorie času nestojí o sama o sobě, ale souvisí s jinými. Jedním z nejstarších slovesných rozlišení je zřejmě aspekt, slovesný vid (57). Je to způsob, jakým probíhá děj a patří mezi výrazné stylistické příznaky. Děj může být chápán jako započatý, probíhající, ale nedokončený. Takovýto děj pak nazýváme jako děj neohraničený, nedokonavý a slovesa, která sem zařazujeme - jako imperfektní. Imperfektiva mohou vyjadřovat čas minulý, budoucí i přítomný (33), (34).

Děj se také může chápat jako dokončený, pak jde o děj dokonavý a slovesa označujeme jako perfektní. Slovesa dokonavá (perfektiva) vyjadřují časově ohraničený děj, protože pojmenovávají časově neměřitelné okamžiky děje (*rozlít, doskočit, poležet si, vypuknout*), nemohou vyjadřovat přítomnost, ale jen děj uskutečněný (*dočetl jsem*) nebo ještě neuskutečněný (*dočtu*).

Lze rozlišovat rozdíl mezi ‚bodovou‘ událostí (např. *hodit*), jednorázovou a ukončenou, a mezi trvajícím děním (např. *házet*). Slovesný vid však může rozlišovat i činnosti opakované a navyklé (např. *běhávat*), zdlouhavé a váhavé (např. *postávat*), nepatrné (např. *popostrčit*) nebo naopak náhlé, právě začínající (např. *vykročit*) či ukončující (např. *došlápnout*). Tento rozdíl se někdy vyjadřuje časem (perfektem a imperfektem), někdy videm dokonavým či nedokonavým, předponami, anebo je přímo obsažen ve významu určitého slovesa.

Otázka slovesného vidu a času je jednou z hlavních částí morfologie a zahrnuje i takové jevy, které přesahují její hranice: gramatické a lexikální prostředky vyjadřující časové a vidové vztahy a jejich vzájemné působení, syntaktická podmíněnost užití gramatických tvarů, vzájemný vztah gramatických kategorií a kontextu atd. Gramatický význam slovesného vidu byl a zůstává středem zájmu lingvistů. Avšak stále zde chybí jednotné stanovisko. Např.: V. V. Vinogradov (14) definuje kategorii dokonavého vidu jako děj, který dosáhl své vnitřní abstraktní hranice, svého kritického bodu, po jehož dosažení děj musí být ukončen. Tato definice zahrnuje všechna slovesa dokonavého vidu a objasňuje tak jev jednovidovosti. Naproti tomu definice J. S. Maslova, týkající se vidu jako nedělitelné celistvosti děje, nezahrnuje všechna slovesa dokonavého vidu (34).

Slovesný vid je zvláštním rysem slovanských jazyků. Jak N. S. Avilová ve své práci o slovesném vidu (1) uvádí, slovesný vid je zvláštním rysem slovanských jazyků: *«... видовое значение выражает ту зону смыслов, которая в других языках выражается другими грамматическими и лексическими способами»* (1, s. 5).

Podle Antonína Dostála někteří ze slovanských lingvistů tvrdí, že při rozlišování slovesného vidu je také důležitý jazykový cit (языковое чутье). *«...Только славяне могут точно различать виды. Для славянина установить вид конкретного глагола в живом славянском языке обычно не представляет трудностей, однако для неславянского лингвиста, даже опытного, это часто целая проблема. Иначе обстоит дело, когда речь идет о древних, мертвых языках. Определять видовое значение древних,*

уже неживых форм с помощью языкового чутья, которым ми обладаем по отношению к какому-либо современному славянскому языку, разумеется, было бы ошибочно» (15, s. 289–290).

A. V. Bondarko ve své základní práci o slovesném vidu (8) označuje slovesný vid nejen v ruském, ale i v dalších slovanských jazycích jako základní podstatu vidovosti, aspektuálnosti. Aspektuálnost (аспектуальность, od anglického aspect, který odpovídá ruskému вид) je zvláštní, funkčně – sémantickou kategorií, která v sobě zahrnuje různé prostředky, jejichž pomocí se vyjadřují vlastnosti průběhu děje a jejich vzájemné působení (8, s. 44, překlad autora).

V ruském jazyce kategorie aspektuálnosti v sobě zahrnuje slovesný vid a způsoby děje, ale také další neslovesné a syntaktické, morfologické, slovotvorné a lexikální prostředky a vedlejší, doplňující kategorie aspektuálnosti jako je způsob vazeb v souvětí, pořádek slov ve větě atd. Pomocí kategorie slovesného vidu se rozlišují děje z hlediska celistvosti či necelistvosti, procesuálnosti či neprocesuálnosti a některých dalších významových příznaků.

Slovesa, která se nacházejí v opozici z hlediska vidu, tvoří vidovou opozici, tj. vidovou dvojici sloves, která jsou smyslově totožná a odlišují se pouze gramatickým významem slovesného vidu. Vidové dvojice se tvoří jazykovými prostředky jako jsou předpony, přípony, v některých případech i pomocí přízvuku apod.

Hlavní podstata sémantického významu slovesných vidů je v tom, že slovesný vid dokonavý vyjadřuje děj v jeho celistvosti a ukončenosti, ale ne v procesu, kdežto slovesný vid nedokonavý nemá příznaky celistvosti, ale může vyjadřovat děj jako proces (11).

Obrazné užití slovesného času a vidu

Jak uvádí D. N. Šmeljev (39) a jiní lingvisté, např. J. N. Prokopovičová (31), L. L. Bulanin (11), N. S. Pospelov (28), při přeneseném užití - transpozici (záměně) slovesných časů - se gramatický význam slovesného času neshoduje s časem děje v kontextu. Čas kontextu je v rozporu s gramatickým časem slovesa. To se stává, jak již bylo řečeno, v případech, kdy je kontextem vyjádřena minulost např. *вчера вечером...*, ale sloveso je použito v přítomném čase *...поднимаюсь я по лестнице*. Při citově neaktualizovaném užití tvaru slovesa kontext konkretizuje a upřesňuje jeho význam v čase. Význam tvaru slovesa se shoduje s kontextem.

Vztahem jazyka a času se ve své práci zabývá také J. Sokol: „Gramatický čas zvláště souvisí také s modem (způsobem): zatímco „minulé“ znamená také jisté hotové a dokonané, „budoucí“ vyjadřuje také dohad, očekávání a nejistotu“ (57, s. 28).

Jak uvádí A. I. Jefimov ve své knize «Стилистика художественной речи», všechny tři druhy slovesného času lze zaměňovat jeden druhým. Obraznost a velká míra expresivity kategorie slovesného času při vyjadřování přenesených časů je způsobená tím, že vztah mezi momentem promluvy a okamžikem děje je velmi nestálý a v důsledku toho je nesnadné určit předěl mezi např. přítomností a blízkou minulostí (19).

Slovesný čas vyjadřují pouze slovesa oznamovacího způsobu, která označují reálné děje. Způsob rozkazovací a podmiňovací, jimiž se vyjadřuje děj možný nebo žádaný, čas nevyjadřují (34, s. 48).

Jak už bylo řečeno výše, přenesené užívání tvarů slovesného času je nejvýraznějším případem transpozice gramatických tvarů vůbec. I přesto, že si při přeneseném užití slovesných časů protirečí gramatický význam slovesného času s kontextem nebo časem děje, význam gramatického tvaru slovesa se za těchto podmínek neztrácí.

Ve velké míře, jak uvidíme z rozboru našich příkladů, se zde projevuje aktualizace jinak citově neutrální výpovědi. Tato citová aktualizace s sebou nese různé prvky emočního zaujetí mluvčího. Posluchač, recipient výpovědi, chápe význam sdělení většinou přesně tak, jak to bylo myšleno řečníkem. To je dáno většinou situací, která je účastníkům hovoru známa z okolního kontextu. Jejich myšlení se shoduje, všichni mají na mysli totéž a dochází ke vzájemnému porozumění. Může se také stát, že recipient výpovědi si vysvětlí obsah sdělení jinak, než bylo myšleno mluvčím a pak dochází k nedorozuměním. Přílišné citové zaujetí mluvčího a přemíra citových prvků ve výpovědi může často zapůsobit na adresáta nevěrohodně, a vyvolat tak v posluchačích naprosto jiné reakce, než zamýšlel.

„Ve výpovědi, tj. při konkrétní realizaci promluvy, dochází nejednou k emocionálně podmíněným aktualizacím základních modálních schémat, v jejich jednotlivých základních složkách. A to záměnou intonace či záměnou slovesného způsobu, přidáním citové částice nebo záměnou kladu a záporu. Tyto modifikace se stávají signálem citového zabarvení výpovědi.“ (46, s. 40).

Jsme si vědomi toho, že v praxi se citový postoj často vyjadřuje komplexně, totiž aktualizacemi v několika rovinách zároveň.

Protože k aktualizaci základních modálních schémat dochází vlivem citového zaujetí, stávají se aktualizované výpovědi prostředkem vyjádření citového postoje mluvčího. Tyto výpovědi bývají citově zabarvené.

Transpozice spočívá v tom, že se základního modálního schématu nebo jeho základních komponentů (způsobu a intonace) užije nikoli v platnosti primární, nýbrž ve funkci přenesené, sekundární, tj. jiné než primární. Dochází při tom k záměně slovesných modů a k záměnám protikladných intonací. Také transpozice modálních schémat nebo jejich složek bývá motivována emocionálně. Umožňuje vyjádřit ve výpovědi spolu s modálním postojem také postoj citový. V těchto případech dochází ovšem vždy k přehodnocování, k ‚neutralizaci‘ objektivní modální platnosti dané výpovědi.

Mezi aktualizacemi v rovině modální stavby výpovědi zaujímají výjimečné postavení samozřejmě také citově motivované změny v intonaci (melodii), transpozici slovesného způsobu (indikativu do platnosti imperativu) nebo v obou zároveň. Jde o signály (aktualizační prostředky) citovosti (46).

Jsou to citově motivované aktualizace, které svou povahou náleží převážně do roviny mluvnické stavby věty. Mají také ‚přesahy‘ do rovin jiných.

Čím větší je stupeň citového zaujetí, vzrušení, tím méně je mluvčí s to dbát na formální stránku svého projevu. Soustřeďuje se na samo pojmenování skutečnosti nebo okolnosti, která pro něj představuje emoční podnět, a mluvnická vázanost, vzájemné sepětí členů patřících k sobě se při tom nejednou uvolňuje. Někdy dochází, v závislosti na intenzitě emoce, až k rozpadu systémového typu konstrukce, k relativní izolaci, osamostatnění jednotlivých komponentů, realizovanému jednak zvukově, pauzami a samostatnými intonačními centry, jednak i formálně syntakticky.

Citové aktualizace v rovině mluvnické stavby věty mají různou povahu. Rozkládají se postupně mezi dvěma póly. Jeden z nich představují prostředky ustálené, druhý prostředky neustálené, tj. takové, které vznikají v samém průběhu realizace promluvy (46). První jsou nadindividuální, užívá se jich obecně, podléhají záměrnému výběru a náležejí tedy vlastně už do systému jazyka. Druhé jsou většinou podmíněny ztrátou výpovědní perspektivy, k níž u mluvčího vlivem citového zaujetí dochází, mají povahu prostředků více méně řečových (nikoli systémových) a lze je spíše hodnotit jako individuální výraz (projev) citu než prostředek, třebaže se také dají do jisté míry teoreticky postihnout a zobecnit. Je v nich silná mimovolní složka, a ta je sblíží s emocionálními projevy mimojazykovými. Jejich krajním případem jsou promluvy rozkouskované do útržků slov a částí slov, u nichž může být sdělná funkce i zčásti zatlačena do pozadí, takže se tato sdělení vlivem emoce mění v pouhý výraz citu (46).

Slovesné časy, vidy a typy aspektuálního kontextu

Funkce vidů, jak uvádí M. J. Glovinská (16) závisí na dvou hlavních činitelích: na slovesných časech a na druhu aspektuálního kontextu.

Jsou to ty druhy časů oznamovacího způsobu, které mají vliv na výběr slovesného vidu. Pokud se jedná o další slovesné způsoby a infinitivy, mluví se o modálním plánu výpovědi (10).

Existují časové (modální) plány, které dovolují užívat pouze jeden slovesný vid. Jiné časové plány v sobě zahrnují oba typy slovesného vidu. V určité situaci si můžeme bez omezení vybrat, jaký slovesný vid použijeme, naopak v jiných případech je pro daný slovesný čas předem určeno, kterému vidu se dává přednost. Nicméně existují výjimky, zdůrazňující expresivně-emocionální stránku výpovědi; v nich pak dochází k složitějším vztahům, které určují výběr slovesného vidu.

O významu kontextu při zkoumání užití slovesných vidů jsme se již několikrát zmiňovali v tom smyslu, že informace bez kontextu není úplná, může být zkreslena či nesprávně pochopena apod. Kontext je významný pro pochopení subjektivního, citově zabarveného sdělení, postoje mluvčího ve vztahu k objektivní skutečnosti. Jednotlivé věty, vytržené z kontextu, ztrácejí schopnost co nejpřesněji sdělit subjektivní stanovisko mluvčího.

Kontext je výsledkem sémantických vztahů, které nemají ustálenou formu jazykového vyjádření. Speciální gramatické, lexikální prostředky výstavby kontextu, podle názoru M. N. Kožinové (22), a k jejímu názoru se na základě rozborů našich příkladů přikláníme i my, neexistují. V některých typech promluv však je možno sledovat jisté ustálené způsoby využití jazykových prostředků a jejich kombinace, které mají nadvětnou povahu a určují tak ráz promluvy. Např. základním prostředkem pro reprodukci cizí promluvy je přímá řeč.

Typ aspektuálního kontextu je druh vzájemného působení dějů, jenž je vyjádřen slovesnými tvary, které jsou ve spojení s jinými prvky kontextu (lexikálními a syntaktickými) a které mají vliv na funkci slovesných vidů vyjadřujících expresivní stránku výpovědi.

L. L. Bulanin (11) a A. V. Bondarko (8) rozlišují základní druhy aspektuálního kontextu, které umožňují užití jednoho slovesného vidu, druhy kontextu, umožňující použití obou slovesných vidů, složené typy vidového kontextu a časové plány s jedním, převládajícím slovesným videm či časový plán s jediným možným slovesným videm.

K tomuto členění se přikláníme i my, ale na základě analýzy uvedených příkladů jsme dále zjistili, že dochází k různým kombinacím těchto aspektuálních kontextů, a že kromě těchto nejvýznamnějších typů vidového kontextu jsme při rozbořech konkrétních příkladů transpozice slovesného času a vidu určili další typy kontextu, obzvláště složené typy vidového kontextu, které v pracích těchto jazykovědců uvedeny nejsou. Vzhledem k tomu, že existuje velké množství typů takovýchto kontextů, není možné je zde vyjmenovat všechny.

Druhy aspektuálního kontextu, umožňující užití jednoho slovesného vidu

Druh kontextu, ve kterém se nachází mnoho slovesných tvarů dokonavého či nedokonavého vidu, označujících postupné, navzájem se střídající děje, lze pojmenovat jako **řetězec** dějů. Ze syntaktického hlediska jde o přísudky. Vzniká zde 'řetězcová' závislost jednoho děje na druhém. První tvar 'zadáva' vid následujícímu tvaru, který následně ovlivňuje další. Tato závislost není absolutní. V případě, že se výpověď citově aktualizuje, je možné přerušení řetězce a následný přechod k jinému vidu.

Předcházející a následující děje jsou vyjádřeny tvarem slovesa dokonavého vidu a jedná se o typ kontextu **předcházení** děje - **následování** děje. Na rozdíl od řetězce, který je neuzavřenou řadou dějů, je tento typ kontextu párovou konstrukcí, která nemůže obsahovat více jak dva prvky.

Dalším typem kontextu je **sled dlouhotrvajících** dějů. Jedná se o kontext, který tvoří tvary nedokonavého vidu, které označují rozvíjející se, dlouhotrvající děje. Nedokonavý vid zde označuje děje, které se odehrávají současně, nebo doba děje zůstává blíže neurčena. Při citové aktualizaci se tato řada dlouhotrvajících dějů narušuje a je použit vid dokonavý. Od začátku se zde projevuje stupňování děje.

Kontext typu **trvání** děje - **současné trvání** děje se vyznačuje zvláštními párovými konstrukcemi, např. *Когда..., то...; Если что-то..., то...; Пока не..., то...* atp. Tvary nedokonavého vidu se vyskytují v souvětích podřadných. Při změně vidu by došlo k posunu ve významu, už by nešlo o děj, který nějakou dobu trval, došlo by ke ztrátě expresivního příznaku, který naznačuje, jak 'strašně dlouho' trvala nějaká činnost.

Druhy aspektuálního kontextu, umožňující použití obou slovesných vidů

Druh kontextu **trvání** děje - (**neočekávaný**) **nástup** děje zahrnuje spojení slovesných významů dokonavého i nedokonavého vidu, spojek a příslovcí (*вдруг, как вдруг, когда, потом, но вот* apod.). Užití expresivních výrazů *вдруг, чуть-чуть, как вдруг* má vliv na výběr slovesa ve tvaru dokonavého vidu, a mění tak výpovědi z citově neutrálních na citově příznakové.

V kontextu typu **trvání** děje - **nástup** děje jako **přerušování trvání procesu** má důležitý význam syntaktická konstrukce se spojkou *пока не*, po níž může být užito pouze slovesa dokonavého. Sloveso v dokonavém vidu, které se pojí s touto spojkou, bude stále vyjadřovat přerušování procesu, i když se pořádek větných členů v souvětí změní.

Kontrastu dokonavého a nedokonavého vidu se užívá ke zdůraznění významu předešlého děje na pozadí následujícího, nějakou dobu již trvajícího děje v kontextu typu **nástup** děje - **trvání** děje.

Složené typy vidového kontextu

Vedle již uvedených typů kontextu, existuje velké množství dalších složených typů, které se tvoří kombinováním základních, výše popsaných. Vzhledem k velkému množství druhů kontextu není možné je vyjmenovávat všechny, a tak se v této kapitole věnujeme pouze těm nejvýznamnějším.

Další složené typy vidového kontextu, v pracích A. V. Bondarka či M. J. Glovinské neuvedené, rozebíráme v následujících kapitolách při rozboření konkrétních příkladů transpozice slovesného času a vidu. Také budeme zjišťovat, za jakých podmínek by jinak neutrální výpověď byla citově aktualizována.

1) trvání děje - řetězec děje. V případě, že jde o děj neukončený, je použito sloveso v nedokonavém tvaru, ale jakmile se užije příslovce s emocionálním zabarvením, např. *наконец* s expresivně-emocionálním příznakem náhlého přerušení děje, použije se sloveso ve tvaru dokonavém.

2) nástup děje – sled dlouhotrvajících dějů. Toto je normativní užití slovesného vidu dokonavého na počátku děje a nedokonavého při opakovaném ději. Pokud bychom užili sloves dokonavého vidu, tak by se jinak neutrální výpověď změnila na expresivně aktualizovanou s důrazem na jedinečnost a neočekávanost děje, zároveň by také došlo ke změně obsahu výpovědi, protože by šlo o děj ukončený, neopakovaný.

3) sled dlouhotrvajících dějů - řetězec dějů. Tyto příklady jsou analogické pravidelným druhům kontextu zmíněným výše. Tento druh je obdobný typu trvání děje - neočekávaný nástup děje. Rozdíl spočívá pouze v tom, že trvání je nahrazeno dlouhotrvající řadou a nástup děje řetězcem. Řada dlouhotrvajících dějů se slovesy v nedokonavém vidu je přerušena užitím výrazu *одпыз* a má dále vliv na výběr slovesa dokonavého vidu, a opět tak mění výpověď z citově neutrální na citově aktualizovanou. K tomu dále přispívají citové příznaky ve výpovědi i další expresivní prostředky v kontextu.

Časový plán s jedním, převládajícím slovesným videm

V tomto případě jde o **abstraktní přítomný čas**, tj. přítomný čas opakujícího se, pravidelného děje (pokud událost proběhla v minulosti, mluvíme o přítomném času historickém, jak uvidíme na našich příkladech).

Tento časový plán upřednostňuje použití nedokonavého vidu. Pokud jsou však ve větě přítomny prvky s modálním významem neustálé možnosti uskutečnění děje, užívá se vidu dokonavého.

Jde o neuzuální užití dokonavého vidu, kdy příslovce *всегда* naznačuje opakování situace, a tak by se mělo použít vidu nedokonavého. Při citové aktualizaci se v tomto časovém plánu často uplatní i různé expresivní prostředky gramatické, lexikální či syntaktické.

Časový plán s jediným možným slovesným videm

1) V tomto případě mluvíme o **aktuálním přítomném času**. Jedná se o děj probíhající v momentu řeči, kdy lze použít pouze nedokonavý vid.

2) **Praesens historicum** zachycuje přítomný čas konkrétního, neopakujícího se děje, který již proběhl v minulosti. V těchto případech nelze použít dokonavý vid s výjimkou případů, kdy půjde o citově motivovanou aktualizaci. Jde např. o zvláštní expresivní slovní obraty pomocí spojení *а вдруг*, *как*, *никак* apod. Pokud je přítomna exprese, dochází k tomu, že se náhle mění norma užití vidu.

Neutralizace vidové opozice

V některých časových plánech, které částečně či zcela vylučují užití tvarů slovesného vidu dokonavého, pozorujeme jev, který lze nazvat neutralizace vidové opozice. V takových případech nedokonavý vid přejímá většinu funkcí dokonavého vidu. Zároveň ale neztrácí své vlastní.

V rámci oznamovacího způsobu jde o čas přítomný historický, přítomný čas vyjadřující blízkou budoucnost, abstraktní přítomný a minulý čas opakujícího se děje. Přítomný čas historický se mění na minulý čas (*вдруг он вскакивает-вдруг он вскочил*), a přítomný čas vyjadřující blízkou budoucnost na budoucí čas (*завтра мы грузим вещи и выезжаем...- погрузим и выедем*). Tvar nedokonavého vidu, ve kterých je neutralizována vidová opozice, jakoby nahrazuje vid dokonavý v kontextech, které jsou pro něj charakteristické.

Při záměně konkrétních dějů lze nedokonavým videm nahradit vid dokonavý. V minulém čase se změnil slovesný vid dokonavý na nedokonavý. Tvary nedokonavého vidu označují konkrétní děje, například v přítomném čase historickém.

Tvary nedokonavého vidu lze použít i k vyjádření právě nastupujícího konkrétního děje na pozadí již probíhajícího. V přítomném čase s významem blízké budoucnosti by bylo sloveso v dokonavém vidu, čímž by se mnohem více zesílil citový náboj celé situace a změnil by se i obsah výpovědi, děj by byl ukončen.

Tvary nedokonavých sloves opakujících se mnohonásobných dějů (*топать, моргать, кивать*) mohou také při neutralizaci získávat schopnost vyjadřovat děj jednorázový, což je vlastností sloves dokonavého vidu (*топнуть, моргнуть, кивнуть*). Výpověď je emocionálně aktualizovaná využitím expresivních nespisovných slov, výčtem a gradací děje a také změněným pořádkem slov ve větě. Nedokonavý vid zahrnuje i tu oblast, která v citově neutrální výpovědi patří slovesnému vidu dokonavému.

Přenesené vyjádření obrazných dějů v budoucnosti, minulosti a přítomnosti

Při rozboru citově motivovaných aktualizací náležejících svou základní povahou do oblasti roviny mluvnické stavby věty, se soustředíme na takové způsoby transformace slovesných časů a vidů, které představují ustálené, citově aktualizované typy.

V naší práci se částečně přikláníme k dělení podle M. J. Glovinské (16), kdy se zaměříme na způsoby vyjádření dějů, které jsou reálné nebo obrazné a způsoby vyjádření dějů, které se užívají při opakovaném ‚převypravování‘ událostí.

Strukturalizaci slovesných časů a vidů ve stylisticky zbarvené, citově aktualizované výpovědi lze, podle našeho názoru, rozdělit do tří hlavních oddílů. Jedná se o gramatický způsob přeneseného vyjádření obrazných dějů v budoucnosti, minulosti a přítomnosti.

IV. Vyjádření budoucnosti

V této kapitole se soustředíme na různé způsoby vyjádření budoucnosti. Tyto způsoby jsme rozdělili do těchto kategorií:

1) Přítomný čas nedokonavého vidu při označení nastávajících dějů v budoucnosti

a) přítomný čas nedokonavého vidu označující plánované události v blízké budoucnosti, jejichž výsledek již má vliv na současnost, např. *Завтра мы идем в театр...aj.*

b) přítomný čas nedokonavého vidu označující předpokládané události v budoucnosti, např. *Завтра меня уже не будет здесь, я уйду от отца, покидаю все, начинаю новую жизнь...atd.*

2) **Minulý čas dokonavého vidu vyjadřující (blízkou) budoucnost:** *Я пошел, Ну, я побежала* aj.

3) **Minulý čas dokonavého vidu ve významu nevyhnutelné budoucnosti** *Мы пропали, мы погибли* atd.

4) **Minulý čas dokonavého vidu ve významu ironického odmítnutí v budoucnosti** *так я и поверил!* apod.

1) **Přítomný čas nedokonavého vidu při označení nastávajících dějů v budoucnosti**

Při užití přítomného času místo času budoucího jsou budoucí děje představovány jako děje opravdu skutečné, které probíhají v přítomnosti. Přítomný čas dodává výpovědím větší konkrétnost, výraznost a reálnost (19).

Jak uvádí A. M. Peškovský, *«...это для того, чтобы наслонить на обозначение будущего акта оттенок той дополнительности, несомненности, осязаемости, которая есть всегда у настоящего времени и которой, по существу дела не может быть у будущего. Таким образом, здесь категория настоящего времени не только не теряет и не видоизменяет как-либо своего значения, а, напротив, выступает в своем основном значении особенно ярко, и яркость эта создается как раз противоречием между ней и реальными условиями речи, подобно тому, как смех на похоронах или плач на балу всегда будут восприняты резче, чем при других обстоятельствах»* (27, s. 244).

Jde o tzv. „*praesens propheticum*“¹ neboli o „plánovanou budoucnost“.

Přítomný čas v těchto případech vyjadřuje budoucnost, která se ‚přibližuje‘ do přítomnosti, představuje se jako hotový nezvratitelný fakt, jako děj, který se uskutečňuje právě v momentu promluvy.

¹ Toto terminologické označení přejímáme ze studie M. J. Glovinské: Семантика, прагматика и стилистика видо-временных форм. In: Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект, Москва 1989, s. 81

Kontext má u příjemce výpovědi navodit dojem, že nehledě na to, že děj proběhne v budoucnosti, přesvědčení o tom, že se děj určitě uskuteční, se projevuje již v přítomnosti.

V souladu s A. M. Peškovským (27) rozlišujeme dva podtypy dějů v budoucnosti vyjadřované přítomným časem:

a) **přítomný čas označující plánované události v budoucnosti:** *Завтра мы идем в театр...*

b) **přítomný čas označující předpokládané události v budoucnosti:** *Завтра меня уже не будет здесь, я уйду от отца, покидаю все, начинаю новую жизнь...*

a) Přítomný čas označující plánované události v blízké budoucnosti, jejichž výsledek má vliv na současnost

Děj se má uskutečnit v blízké budoucnosti, ale úmysl, připravenost, odhodlání jej uskutečnit nebo přesvědčení, jistota, že se děj uskuteční, se projevují již v přítomnosti. Kontrast mezi budoucím časem a gramatickým významem slovesného tvaru v přítomném čase se zmenšuje. Často jsou v kontextu přítomny příslovce, částice, které vyjadřují budoucnost, např. *завтра, через неделю, будущей зимой, после завтра мы уезжаем...* Užití přítomného času naznačující plánované události je spojeno s omezeným množstvím nejčastěji užívaných sloves.

Důležitou roli zde také hraje jazyková norma, kdy je pro tato slovní spojení vhodné pouze ohraničené množství sloves. Například u slovních obrátů jako jsou *завтра мы идем..., начинаем..., обедаем..., заказываем...* nelze použít jakékoliv sloveso a říci např. *завтра мы беспокоимся, ...боимся, ...чихаем, ...взвизгиваем, ...слабеем, ...ценим, ...уважаем. ...помним.*

Toto omezení vyplývá z vlastních lexikálních významů sloves. Jak uvidíme níže, při vyjádření přítomného času označující předpokládané události v budoucnosti je množství sloves neomezené. Z hlediska slovesného času a vidu jde o časový plán s jedním, převládajícím slovesným videm, a to nedokonavým.

Jak již bylo řečeno, většinou jde o plánovanou blízkou budoucnost, může se však jednat i o budoucnost vzdálenější, což je naznačováno kontextem: *...я будущей зимой уезжаю в Париж*. Jedná se o konkrétní gramatický význam slovesného vidu, kdy děj má konkrétní ráz, odehraje se jen jednou. Tvar nedokonavého vidu zde vyjadřuje proces.

Nejčastěji se užívají slovesa pohybu *отправляюсь, ухожу, уезжаю, еду, иду, вылетаю*, ale také další slovesa jako *начинать, приступать, брать, заказывать, завтракать, обедать, ужинать* aj. (33). Např.: *Мы нынче обедаем у Разумовского, - сказал он* (8, s. 169). Čímž není myšleno, že „právě teď obědváme...“, ale dnes budeme obědvat tam a tam. Sloveso v sobě nese expresivní příznak pohybu, změnu místa. Hovoří se v přítomnosti, ale zásadní děje jsou směřovány do budoucnosti. Na expresivitě výpovědi se podílí i hovorové a nespisovné příslovce *нынче*, které vyjadřuje přítomnost, kdežto kontext budoucnost.

Př.: *...А зачем мне бумажка, когда послезавтра каникулы начинаются?* (11, s. 106). Příklad *послезавтра* vyjadřuje budoucnost, kdežto sloveso *начинаются* je v přítomném čase nedokonavého vidu. Je zde vyjádřen i expresivní příznak netrpělivosti, dychtivosti, s jakou jsou očekávány prázdniny. Výčtem dnů a činností může být vyjádřena naplánovanost, časový plán práce. Např.: *Завтра утром вылетаю, в воскресенье играю спектакль* (8, s. 169). Podle našeho názoru jde o řetězec dějů, kdy aspektuální kontext umožňuje užití dokonavého i nedokonavého vidu, které označují postupně se střídající děje. Ze syntaktického hlediska jde o přísudky. První tvar ‘zadáva’ vid následujícímu tvaru, který následně ovlivňuje další. Vzniká zde ‘řetězcová’ závislost jednoho děje na druhém.

V případě *...послезавтра приступаю к работе* je sloveso v přítomném čase nedokonavého vidu, ale z kontextu vyplývá, že pracovat se začne až pozítří. Jde o blízkou a naplánovanou budoucnost. Ve všech případech jsou to děje, kdy záleží na vůli subjektu - jen takové děje mohou být naplánovány. Kromě tohoto je nutné, aby událost byla významná a hodna toho, aby byla plánována.

Avšak budoucnost může být naznačena v citově aktualizované promluvě již v kontextu, a to pouhým vyloučením vztahu děje k minulosti či přítomnosti. Příklad: *... Она ждала с замиранием сердца мазурки. Ей казалось, что в мазурке все должно решиться. Она была уверена, что танцует мазурку с ним, как и на прежних балах, и пятерым отказала мазурку, говоря, что танцует* (88, s. 100). Kiti věřila tomu, že tancuje s Vronským, pro ni to již byla naplánovaná budoucnost a chovala se podle toho již v přítomnosti. Velké citové zaujetí hrdinky je naznačeno již na začátku souslovím *с замиранием сердца*. Nehledě na to, že děj proběhne v budoucnosti, přesvědčení o tom, že se to určitě stane, se projevuje již v přítomnosti. Budoucnost se ‚promítlá‘ do přítomnosti jako hotový nezvratitelný fakt, proto je zde použito sloveso v přítomném čase *танцует*, a ne v budoucím *будет танцевать*. Avšak zároveň s přemírou citu je čtenáři či posluchači naznačováno, že toto velké očekávání nakonec nebude vyslyšeno. Z hlediska aspektuálního kontextu jde i zde o kontext typu řetězec dějů, ve kterém se nachází mnoho slovesných tvarů dokonavého i nedokonavého vidu, označujících postupné děje, které se navzájem střídají.

V přítomném čase naznačovaného děje tvary nedokonavého vidu neoznačují děje v jejich průběhu, pouze se poukazuje na samotný fakt děje. Tvary přítomného času nedokonavého vidu mohou být zaměněny tvary budoucího času dokonavého vidu nebo budoucího času nedokonavého vidu. Kterým z nich, to už záleží na kontextu. *Погодин, наконец третьего дня получил отпуск и скоро уезжает* (8, s. 169). Lze říci *уедет*, pak ale zmizí expresivní příznak toho, že děj byl plánován a odjezd bude recipientem promluvy vnímán jako náhlý a rozhodnutí k odjezdu jako bezprostřední. Z hlediska aspektuálního kontextu jde o typ nástup děje - trvání děje. Kontrast dokonavého a nedokonavého vidu je zde

užit ke zdůraznění významu předešlého děje na pozadí následujícího, nějakou dobu trvajícího děje. Jde o druh aspektuálního kontextu, umožňující použití obou slovesných vidů.

Další příklad: ...*Поедем к Машеньке: мы сегодня у них встречаем рождество* (81, s. 232). Pokud je užito sloveso v přítomném čase nedokonavého vidu *встречаем*, je, podle našeho názoru, na tento děj kladen větší důraz, je to považováno za výjimečnou událost. Což je zdůrazněno i užitím zájmeny *мы*. Při užití slovesa v budoucím čase nedokonavého vidu *будем встречать* by bylo naznačováno, že hovořícímu až tak nezáleží, jak a co budou u koho oslavovat. Plánované děje jsou většinou významnější, což bývá vnímáno stejně mluvčím i recipientem. Při takové záměně, kdy je děj vyjádřen budoucím časem, zůstává zachován obecný smysl výroku, ale mizí modální a expresivní příznaky plánovanosti děje, naznačovaný úmysl jej uskutečnit. Jde o konkrétní gramatický význam nedokonavého slovesného vidu. Děj má konkrétní ráz, tj. odehrává se pouze jednou, v určitém časovém okamžiku. Zároveň se ale v tomto časovém okamžiku rozvíjí a setrvává v něm jako určitý proces.

Tohoto se často využívá v reklamních textech cestovních agentur, kdy je hlavním cílem nalákat co nejvíce zákazníků. Užívá se přítomného času pro vyjádření budoucnosti. Je žádoucí, aby si zákazník při čtení reklamy už dopředu představoval sám sebe, jak si užívá. Jak uvádí V. Lendělová, „daný mikrotext má u recipienta navodit takový stav mysli, kdy nehledě na to, že děj proběhne v budoucnosti, záměr, rozhodnutí jej uskutečnit, nebo přesvědčení o tom, že se určitě uskuteční, se projevuje již v přítomnosti. Z hlediska jazyka se zde jedná o tzv. „praesens propheticum“ neboli o „plánovanou budoucnost“ (50, s. 44).

Recipient nedostává dostatečný prostor k tomu, aby si mohl udělat vlastní názor na nabízené zboží či služby. Možnost vlastního hodnocení ze strany recipienta je tak velmi omezená, a to proto, aby nemohl o nabízeném pochybovat. Dobrá reklama musí cestovní agenturu, její ceny, služby či hotely představit jako ty nejlepší, i když to tak ve skutečnosti není. Někdy je reklama tolik nadnesená a přehnaná, že to může na recipienta působit kontraproduktivně. Pak se kladný

účinek hodnocení stírá nebo působí nevěrohodně. Adresát reklamy může toto hodnocení přijmout i zcela neutrálně: „*Лонда – это больше, чем просто гостиница, “Лонда” – это ваш дом вдали от дома!*“ (50, s. 43).

Zvláštní druh přítomného času pro vyjádření naplánovaného děje v blízké budoucnosti představují případy, kdy se k vyjádření plánovanosti děje přidává modální odstín pobídky, nařízení. *Мы с тобой договоримся... И так, ты сегодня под утро бежишь, оставляешь записку, что все в бригаде Мозгуна нехорошие люди... Или нет, этого не надо. Просто забираешь свои вещи и под утро бежишь на пароход, а с парохода куда хочешь* (8, s. 169). Neboť 2. osoba jedn. čís. se vyznačuje velkou mírou expresivity. Tvar 2. os. jedn. čísla budoucího času vyjadřuje plnou jistotu, víru ve splnění, uskutečnění děje. V promluvě se odlišuje zvláštní intonací. Projevuje se zde stupňování děje. Jde o druh aspektuálního kontextu, umožňující užití jednoho slovesného vidu, a to sled dlouhotrvajících dějů. Je to typ kontextu, tvořený tvary nedokonavého vidu, které označují rozvíjející se, dlouhotrvající děje.

V dalším případě jde o aspektuální kontext, umožňující použití obou slovesných vidů: *Метелкин: Нету вигвамов, Геннадий Панфилович. Геннадий: ...Ну, хижину «Дяди Тома» поставишь, тропическую растительность, обезьяны на ветках и самовар! ...Ну, значит, сервируешь чай* (73, s. 254). Opakováním částice *Ну... Ну, значит* se expresivita, podle našeho názoru, rovněž stupňuje. Užitím slovesa *сервируешь* v přítomném čase dokonavého vidu je vyjadřováno nejen přání mluvčího, ale je naznačováno, že nehledě na to, že děj proběhne v budoucnosti, přesvědčení o tom, že se to určitě stane, se projevuje již v přítomnosti. Kontrast dokonavého a nedokonavého vidu je zde užit ke zdůraznění významu předešlého děje na pozadí následujícího, nějakou dobu trvajícího děje.

V dalším příkladě se přítomný čas pro vyjádření naplánovaného děje v blízké budoucnosti realizuje jako přání: *...завтра мы совсем не сможем отправиться в путь. Предлагаю такой план. Таня берет на себя всю поклажу – это около сорока килограммов, а я делаю волокушу, кладу в нее*

Германа и тащю его дальше волоком... (8, s. 170). Z hlediska aspektuálního kontextu je to řetězec dějů, kdy převládá slovesný vid nedokonavý a jde o postupné, navzájem se střídající děje. Charakteristickým rysem je rozepsání a vyjmenovávání naplánovaných úkonů. Předpokládá se, že se odehraje celá řada skutečností. Zatímco u typu *завтра мы едем* se poukazuje pouze na jeden děj. Přítomný čas v přeneseném významu označující události v blízké budoucnosti, jejichž výsledek má vliv již na současnost, se neodděluje ostře od citově neaktualizovaného užití tvarů budoucího času. Mezi přímým, citově neaktualizovaným užitím přítomného času bez vztahu k budoucnosti a přeneseným, citově aktualizovaným užitím přítomného času pro označení dějů v budoucnosti, existují také přechodné případy. Také zde jde o sled dlouhotrvajících dějů, druh aspektuálního kontextu, který umožňuje užití nedokonavého vidu, které označují dlouhotrvající, rozvíjející se děje.

Tvary přítomného času zde zůstávají ve svém hlavním významu, citově neaktualizovaném: *...Неужели вы думаете, что есть опасность для Москвы? - Отчего же вы едете? - Я? Вот странно. Я еду потому... ну потому, что все едут...*(89, s. 344). Tvary sloves přítomného času nedokonavého vidu vyjadřují sice přítomnost, přesto je zde patrný posun do budoucnosti, směřování děje do budoucnosti. Mluvčí zůstává v přítomnosti a uvědomuje si, že mluví o plánovaných dějích budoucích. Pokud bychom tvary přítomného času nahradili tvary budoucího času dokonavého vidu *поеду*, tak by se modalita daných výpovědí změnila. Chybělo by zde tak hledisko plánování děje do budoucnosti, ztratila by se ‚pozvolnost‘ tohoto děje. Změnou vidu by byla vyjádřena větší razantnost rozhodnutí. Mluvčí by se rozhodl právě v okamžiku promluvy a byla by tak vyjádřena připravenost uskutečnit odchod v budoucnosti.

Další obdobné příklady:: *Вашей жене здесь, должно быть, очень тоскливо. Вы едете, и мы едем сегодня* (87, s. 178). Sloveso *едете* lze nahradit obratem *собираетесь ехать*, neboť by to stále znamenalo plánování odjezdu. Avšak pokud bychom jej nahradili slovesem *едете*, změnilo by to smysl kontextu. *Вы едете* by znamenalo ‚případě, že vy odjedete,

odjedeme i my“, byl by to příznak potenciálnosti, kdežto *вы уезжаете* znamená, že už opravdu odjíždějí, vyjadřuje to skutečnost. Mluvčí zůstává v přítomnosti a uvědomuje si, že mluví o plánovaných dějích budoucích. Tímto se tento druh přítomného času označující plánované události v budoucnosti odlišuje od následujícího druhu přítomného času předpokládaných událostí v budoucnosti, kdy si mluvčí sám sebe představuje v budoucnosti, která jako kdyby již nastala. Kontext zde umožňuje užití obou slovesných vidů, nedokonavého vidu *уезжаете* i dokonavého *уедem*. Kontrast dokonavého a nedokonavého vidu je zde užit ke zdůraznění významu následujícího náhle nastupujícího děje.

Další příklad: *Преподаватели уже давно знали, что он уходит из школы...*(8, s. 169). Zde je možné zaměnit *уходит* obratem *собирается уходить*, ale kdybychom zaměnili *уходит* slovesem *уйдет*, změnila by se větná modalita a opět by se významově posunul kontext. Nešlo by již o plánovaný děj, který vyplývá především z vůle subjektu „*собирается уходить*“, ale odchod by byl i výsledkem souhry náhod či rozhodnutím někoho jiného. Tvar nedokonavého vidu způsobuje, že děj má konkrétní ráz, odehrává se pouze jednou, v určitém časovém okamžiku, zároveň se ale v tomto časovém okamžiku rozvíjí a setrvává v něm jako určitý proces. Jde o konkrétně procesuální gramatický význam slovesného vidu nedokonavého.

b) Přítomný čas nedokonavého vidu označující předpokládané události v budoucnosti

O budoucích událostech se mluví, jako kdyby se děly již v přítomném čase, v momentu promluvy hovořícího. Na rozdíl od přítomného času, kdy hovořící zůstává v přítomnosti a označuje události, které se uskuteční v blízké budoucnosti, se v tomto případě hovořící plně přenesl do budoucnosti a mluví o nadcházející době, která už je pro něj současností. Děj se odehrává „přímo před jeho očima“. Recipient výpovědi to většinou vnímá stejně. Jde o živý a bezprostřední způsob předávání pocitů a je spojen s obraznou aktualizací budoucnosti.

Jako v tomto případě, kdy hrdinka mluví teprve o tom, že odjede, ale už vyjmenovává vše, co se změnilo jejím odjezdem, ačkoliv ještě neodjela: *Борис Алексеевич, я решила бесповоротно. Жребий брошен, я поступаю на сцену. Завтра меня уже не будет здесь, я уйду от отца, покидаю все, начинаю новую жизнь... Я уезжаю, как и вы... в Москву. Мы увидимся там.* (95, s. 142). Je zde vyjádřena rozhodnost a odhodlanost to uskutečnit. Vlastně je již určeno osudem, že to bude tak, a ne jinak: *...Жребий брошен – ...kostky jsou vrženy... Je rozhodnuto, osud to tak určil. Mluví se zde o budoucnosti, což je vyjádřeno i kontextem. Avšak tak, jako kdyby se budoucí události odehrávaly již v momentu promluvy.*

Přesvědčení hrdinky je i úsilím přesvědčit adresáta o tomtéž. Může to ovšem vyvolat i dojem, že hrdinka tak přesvědčuje nejen Borise Alexejeviče, jako adresáta její výpovědi, ale také sama sebe. Sama sebe přesvědčuje, což je zdůrazněno i neustálým opakováním zájmena *я* (*я поступаю, я уйду, я уезжаю*), že dokáže všechno opustit. Pak to ovšem může být přijímáno i jako určitá naivita či slabost. Možná že opravdu chce se vším skončit a odjet, ale kdo ví, jestli to vůbec dokáže... Expresivita vložená do výpovědi může nakonec na recipienta zapůsobit zcela opačně, než bylo zamýšleno. Je zde velká míra

expresivity a emocionality, kterou do výpovědi vkládá sám mluvčí, jelikož se jedná hlavně o to, co si sám představuje a přeje. Přítomný čas označující předpokládané události v budoucnosti je živý a bezprostřední způsob předávání expresivních a emocionálních pocitů a je spojen s obraznou aktualizací budoucnosti. Tímto se přítomný čas označující předpokládané události v budoucnosti shoduje, jak uvidíme níže, s praesens historicum, kdy se události minulé také uskutečňují v metaforické, obrazné přítomnosti. Obrazná aktualizace budoucnosti má, podle našeho názoru, zajistit, že vnímání recipienta se více méně bude shodovat s tím, co cítí mluvčí. Také zde jde o řetězcový typ aspektuálního kontextu, kdy první tvar slovesného vidu jakoby zadává vid následujícímu tvaru, který dále ovlivňuje další *поступаю, ухажу, покидаю, начинаю...*

Stejně tak v následujícím příkladě je celý řetězec nedokonavých dějů, které se obrazně vztahují k budoucnosti, ale jsou vyřčeny v přítomném čase. Tímto se, dle našeho názoru, výpověď stává citově aktualizovanou. Aktualizace je založena na přenosu budoucích dějů do plánu obrazného, fiktivního: *Я непременно хочу изобразить всю картину, со всеми последствиями, чтобы благородно поразить вас. Вообразите же, что вы **встречаетесь** с ней потом, ..., в высшем обществе; **встречаетесь** где-нибудь на бале..., при блистательном освещении, при упоительной музыке, среди великолепнейших женщин, и, среди всего этого праздника, вы один, грустный, задумчивый, бледный, где-нибудь опершись на колонну, **следите** за ней в вихре бала. Она **танцует**. Около вас **льются** упоительные звуки Штрауса, **сыплется** остроумие высшего общества, — а вы один, бледный и убитый вашей страстью!...(79, s. 463).*

Užití několika sloves *встречаетесь, следит, танцует, льются* atd. v přítomném čase nedokonavého vidu zesiluje expresivitu celé události a způsobuje gradaci děje. Děj se odehrává „přímo před očima“ mluvčího, který se snaží o to, aby si jeho posluchač dovedl celou tu situaci co nejlépe představit. Obraznost je podtržena i sémanticky nosným slovesem *вообразите...* (představte si!). Výčtem všech možných drobností je stupňována obraznost a expresivita celé představy.

Děje se tak i pomocí opakovaného užití slovních spojení s předložkami *при* a *среди*, opakovaným užitím zájmena *вы один*. I opakováním přídavného jména *бледный* se zdůrazňuje kontrast mezi okázalostí a přepychem toho všeho a nudností a smutkem recipienta výpovědi. Příjemce této výpovědi by nakonec mohl být tím vším znejistěn až zastrašen, a v takovém případě by expresivita výpovědi zapůsobila na recipienta opačně, než bylo původně zamýšleno.

Podobně je tomu i v následujícím příkladě: *Об чем бишь я думал? Ну уж, конечно, они меня посадят с самым важным гостем... Ну, знакомлюсь, разумеется, с молодой, хвалю ее, одобряю гостей. Прошу их не стесняться, веселиться, продолжать танцы, острою, смеюсь, одним словом – я любезен и мил* (80, s. 350). Mluvčí si představuje, jak se bude chovat na večírku, jak bude okouzlující, milý, prostě takový, jak by si přál. Hodnotí se veskrze kladně, což by naopak na recipienta mohlo působit namyšleně a negativně.

Na rozdíl od přítomného času, kdy hovořící zůstává v přítomnosti a označuje události, které se uskuteční v blízké budoucnosti, se v tomto případě hovořící plně přenesl do budoucnosti a mluví o budoucnosti, která se v jeho přítomnosti stává současností. Podle našeho názoru je to typ kontextu, který je tvořen řadou tvarů nedokonavého vidu, které označují dlouhotrvající, rozvíjející se děje. Nedokonavý vid zde označuje děje, které se odehrávají současně, nebo doba děje zůstává blíže neurčena.

I v následujícím příkladě je celý řetězec dějů, které se obrazně vztahují k budoucnosti, ale jsou vyřčeny v přítomném čase nedokonavém vidu: *...А потом будут сумерки, освещенная церковь, света около паперти... Подкатывают кареты. И щеголь-пристав горячится, чтобы сохранить порядок в этой церемонии* (74, s. 211). O budoucích událostech se mluví, jako kdyby se děly již v přítomném čase, v momentu promluvy hovořícího: *щеголь-пристав горячится, подкатывают кареты*. Hovořící se plně přenesl do budoucnosti a mluví o nadcházející době, která už je pro něj současností v momentu promluvy, a která je tak citově aktualizovaná.

Tvary přítomného času dokonavého vidu se mohou střídát s tvary budoucího času dokonavého vidu i s tvary budoucího času nedokonavého vidu, které jsou užity přímo ve svém citově neaktualizovaném významu a podporují plán budoucnosti. *Вот мы нынче приедем,- продолжал он рассуждать...-и вдруг прямо на бастион: я с орудиями, а брат с ротой,- и вместе пойдём. Только вдруг французы бросятся на нас. Я – стрелять, стрелять: перебью ужасно много; но они все-таки бегут прямо на меня... Французы бросятся на брата. Я подбегу, убью одного француза, другого и спасу брата. Меня ранят в одну руку, я схвачу ружье в другую и все-таки бегу...* (90, s.120) Je to druh aspektuálního kontextu, který umožňuje použití obou slovesných vidů. Jde o trvání děje - (neočekávaný) nástup děje. Tento druh kontextu zahrnuje spojení slovesných významů dokonavého i nedokonavého vidu, spojky a příslovčí (*и вдруг, но вот все-таки*), které mají vliv na výběr slovesa ve tvaru dokonavého vidu, a mění tak výpovědi z citově neutrálních na citově příznakové.

Hovoří se v přítomnosti, ale zásadní děje jsou směřovány do budoucnosti. Kontrast vytváří i determinant *нынче*, který vyjadřuje přítomnost, ale vzápětí se užije slovesa v budoucím čase *приедем*. Také expresivní užití infinitivu a zájmena *Я – стрелять, стрелять* vyjadřuje velké citové zaujetí mluvčího. Krátké, nerozvitě věty stupňují napínavost vyprávění.

Také v následujícím příkladě se střídají tvary budoucího času dokonavého i nedokonavého vidu s tvary přítomného času dokonavého vidu a vytvářejí tak větší napětí ve vyprávění: *...Картина кончена, вставлена в золотую раму, два сторожа потащат ее на головах в академию на выставку. И вот она стоит среди «полдней» и «закатов»... Нельзя сказать, чтобы на нее не смотрели; будут смотреть и даже хвалить. Художники начнут разбирать рисунок. Рецензенты, прислушиваясь к ним, будут чиркать карандашками. Один г. В.С. выше заимствований; он смотрит, одобряет, перевозносит, пожимает мне руку. Художественный критик Л. с яростью набросится на бедного глухаря, будет кричать: но где же тут изящное,*

*скажете, где тут изящное? И **разрушает** меня на все корки. Публика...* Публика ***проходит** мимо бесстрастно или с неприятной гримасой...* (8, s. 201). Zároveň však přemíra sloves může vyvolat u recipienta dojem, že je všechno vlastně myšleno ironicky. Všechny obrazy budou jednou dokončeny, vystaveny, obdivovány a kritizovány... Od začátku se zde projevuje stupňování děje. Nedokonavý vid zde označuje děje, které se odehrávají současně. Při emocionální aktualizaci se tato řada dlouhotrvajících dějů narušuje a je použit vid dokonavý *u разрушает*. Jde o sled dlouhotrvajících dějů, typ kontextu, který tvoří tvary nedokonavého vidu, které označují rozvíjející se, dlouhotrvající děje.

Pro většinu recipientů to má téměř všeobecnou platnost, neboť řeč je o typické situaci. Takhle totiž „skončí“ všechny obrazy. Je to zlehčováno, ale přitom je jasné, že malíři na jeho obraze vždy záleží. Pak už to závisí jen na recipientovi, jak dokonale je obeznámen s celou situací a jak na něj bude potom takto citově aktualizovaná výpověď působit.

V případě předpokládaných budoucích událostí mluvčí sám sebe již vidí ne v budoucnosti, která se má stát, protože je to tak naplánováno, ale v budoucnosti, která jakoby již nastala. Na rozdíl od přítomného času, kdy mluvčí označuje plánované události v blízké budoucnosti, ale sám zůstává v přítomnosti a uvědomuje si, že mluví o plánovaných dějích budoucích.

Přítomný čas označující plánované události v blízké budoucnosti a přítomný čas označující předpokládané události v budoucnosti se od sebe odlišují, jak jsme zjistili z analyzovaných příkladů, hlavně ve vnímání budoucnosti samotného mluvčího. Expresivní aktualizace budoucího času má různý charakter. U přítomného času, který označuje plánované události v blízké budoucnosti, je aktualizace založena na modálních odstínech úmyslu, připravenosti, odhodlání, rozhodnosti, ráznosti, přesvědčení a jistoty. Tyto příznaky pak spojují budoucnost a přítomnost v jedno. Přítomný čas naznačující události v blízké budoucnosti je metaforickým přeneseným plánem jenom do té míry, do jaké se samotný děj vztahuje k budoucnosti, ale expresivní prostředky, které se vztahují k ději, poukazují na přítomnost (*ныне* atd.).

Užití přítomného času naznačující předpokládané události je založeno na kontrastu mezi významem obrazné, představované si budoucnosti, která vyplývá z kontextu, a významem přítomnosti, která vyplývá z toho, jaký gramatický tvar slovesa byl použit. Je zde výrazně vyjádřen obrazný, metaforický charakter přítomného času. Aktualizace je v tomto případě založena na přenosu budoucích dějů do plánu přítomného obrazného, fiktivního. Přítomný čas označující události v blízké budoucnosti a přítomný čas označující předpokládané události v budoucnosti, mají, podle našeho názoru, pouze jeden společný příznak: v obou případech má slovesný tvar význam přítomného času, ale kontext odkazuje do budoucnosti. Všechny ostatní příznaky přeneseného obrazného užití přítomného času se od sebe odlišují.

Tvary přítomného času nedokonavého vidu se mohou střídat nejen se slovesy budoucího času, ale i se slovesy v minulém čase dokonavého vidu, které označují budoucí děje jako děje, které se již uskutečnily. Např.: *Ах, тетушка, тетушка, отменными качествами обладают перечисленные девицы, но лишь подумать, - вот душа моя запылала страстью, мы соединяемся, и что же: особа, которой перчатка или подвязка должна приводить меня в трепет, особа эта с ключами в амбар, хлопочет в кладовых, а то закажет латшу и при мне ее будет кушать...* (87, s. 66). Jde o složený typ vidového kontextu nástup děje – sled dlouhotrvajících dějů, umožňující použití obou slovesných vidů. Toto je normativní užití slovesného vidu dokonavého na počátku děje *запылала, закажет* a nedokonavého vidu *соединяемся, будет кушать* při opakovaném ději. Kontrast dokonavého a nedokonavého vidu je zde užit ke zdůraznění významu předešlého děje a následujícího, který bude nějakou dobu trvat.

Mluvčí (muž) si představuje a jasně „vidí“ svoji budoucí ženu v typických situacích, které jí ovšem v jeho očích ubírají na přitažlivosti. Z hlediska maskulinního se jedná o typické a opakující se děje, co se týče žen: *бегаем в амбар, хлопочет в кладовых* apod. Minulý čas dokonavého vidu naznačuje všeobecnou platnost této výpovědi, neboť tak to vždy bylo a bude. Jde o

zobecnění situace. Většina mluvčích i recipientů bude tuto citově aktualizovanou výpověď vnímat stejně, tedy jako všeobecně platnou a přijímanou.

Pro přítomný čas označující plánované události v blízké budoucnosti je typické užití jediného gramatického slovesného tvaru, i když takto může vystupovat i spojení několika slovesných tvarů. Pro vyjádření přítomnosti označující předpokládané události v budoucnosti je naopak typické užívání několika gramatických slovesných tvarů, ačkoliv užití jediného gramatického slovesného tvaru je také přípustné. Např.: *И вот я вижу себя в усадьбе Арсения Семеныча. Народу много, все люди загорелые, с обветренными лицами, в поддевах и длинных сапогах. Только что очень сытно пообедали, раскраснелись и возбуждены шумными разговорами о предстоящей охоте, но не забывают допивать водку и после обеда. А на дворе трубит рог и завывают на разные голоса собаки. Черный борзой, любимец Арсения Семеныча, взлезает на стол и начинает пожирать с блюда остатки зайца под соусом. Но вдруг он испускает страшный визг и, опрокидывая тарелки и рюмки, срывается со стола: Арсений Семеныч, вышедший из кабинета с арапником и револьвером, внезапно оглушает залу выстрелом* (74, s. 211). Už v počátku věty *вот я вижу себя...* je řečeno, že jde o představu mluvčího. Aktualizace je také v tomto případě založena na přenosu budoucích dějů do plánu obrazného, fiktivního. Představa mluvčího, který by rád viděl Arsenije Semenyče mrtvého, je už sama o sobě dost vzrušující. K tomu dále přispívají citové příznaky postupné gradace napětí výčtem dlouhotrvajících dějů se slovesy v nedokonavém vidu *завывают, трубит*. Tento řetězec sloves je přerušen užitím výrazu *но, вдруг, внезапно*. Tyto částice samy o sobě mají většinou vliv na výběr slovesa v dokonavém vidu, neboť vyjadřují náhlé přerušení či ukončení děje, kdežto zde je stále použito sloves ve vidu nedokonavém *испускает, срывается, оглушает*. Mluvčí tím vyjadřuje své potěšení, které by měl, kdyby se tato jeho představa uskutečnila. Podle našeho názoru jde o složený typ vidového kontextu tvořený řadou dlouhotrvajících dějů a řetězcem dějů, které označují postupné, navzájem se

střídající procesy či události a opět tak mění výpověď z citově neutrální na emocionálně aktualizovanou. K tomu dále přispívají citové příznaky jako je v tomto případě postupná gradace napětí a náhlé zakončení děje *внезапно оглушает залу выстрелом...* U recipienta to ovšem může vyvolat negativní reakci, neboť přeci jenom není v pořádku přát někomu smrt a vyprávět o tom s takovým potěšením.

I zde se tvary přítomného času nedokonavého vidu střídají se slovesy v minulém čase dokonavého vidu *пообедали, раскраснелись*, které označují budoucí děje jako děje, které se již jakoby uskutečnily.

Spolu s dalšími tvary lze tvar přítomného času nedokonavého vidu použít pouze jednou, pak se nebude jednat o výčet dějů. Navíc nejde o charakteristický rys při užití této časové transpozice, většinou se v kontextu vyskytují nejméně dva tvary přítomného času. Např.: *Да, вот так: сиди и жди казни, — отец подошел к окну и глядел на небо, засунув руки в карманы чесучовых панталон, — еще один день этого окаянного пекла, и вот тебе голодная зима, тиф, падает скот, мрут дети... Непостижимо* (87, s. 254). Obrazná aktualizace budoucnosti je zde živým a bezprostředním způsobem vyprávění. V tomto příkladě zvyšuje expresivitu citově aktualizované výpovědi i užití jednotného čísla rozkazovacího způsobu *сиди и жди казни*, který vyjadřuje ponížení a zdůraznění vynuceného děje či situace, která je z hlediska mluvčího nad jeho síly. Mluvčí vyjadřuje smutek nad tím, co vše se může přihodit a co neovlivní svojí vůlí. Užitím expresivních částic a slovních obrátů *да, вот так, и вот тебе* a jejich opakováním je vyličena pochmurná budoucnost, která je vyjádřena i přímo lexikálním významem slov *окаянное пекло, голодная зима, падает скот, мрут дети, непостижимо*.

I zde jde o řetězec dějů, typ kontextu, ve kterém se nachází tvary dokonavého i nedokonavého vidu, označujících postupné, navzájem se střídající děje.

Hovořící se plně přenesl do budoucnosti a mluví o nadcházející době, která už je pro něj současností. Děj se odehrává „přímo před jeho očima“. Recipient výpovědi to většinou vnímá stejně. Aktualizace je, jak se domníváme, v daném případě výčtem dějů částečně založena na zevšeobecnění události. V tomto případě, podle našeho názoru, budou mluvčí i adresát promluvy vnímat expresivitu výpovědi podobně. Řeč je o typické situaci, kdy v případě, že přijde strašná zima, postihne kraj a lidi neštěstí. Pro většinu recipientů to má téměř všeobecnou platnost.

I v další citově aktualizované promluvě se hovořící přenáší do budoucnosti, kterou živě vidí před sebou a která se v jeho představách stává již současností.: *Степан, ты пойдешь на сцену, я сделаю из тебя гениального актера. Провинция... Три сезона... Потом гастроли. Потом – подписываем в Москву. О, как мы будем играть!* (87, s. 342). Kontext vyjadřuje řetězcem sloves v budoucím čase *пойдешь, сделаю, будем играть* budoucnost, ale budoucí děje jsou vyjádřeny přítomným časem nedokonavého vidu *подписываем*, tak jako kdyby již probíhaly v momentu promluvy. Také zde vzniká řetězcová závislost jednoho děje na druhém. První tvar určuje čas či vid dalšímu slovesnému tvaru, který následně ovlivňuje další. Tato závislost není absolutní. V tomto případě, kdy se výpověď citově aktualizuje, je možné přerušení řetězce a následný přechod k jinému vidu či času. Zdůrazňuje se závažnost událostí, díky střídání budoucího a přítomného času narůstá emocionální napětí ve výpovědi. Expresivita je zesílena zvoláními pomocí částic *о, как*, opakováním příslovce *потом* a zdůrazněním osobních zájmen *ты, я, мы*. Mluvčí se snaží přesvědčit budoucího herce a podpořit jej v jeho plánech. Nevíme nic o volných vlastnostech Stěpana. I on nakonec může mít v hlavě vidinu skvělé budoucnosti. Na recipienta může nadšení mluvčího zapůsobit zbrkle, možná i naivně. Recipient by v tomto případě neměl váhat, co v budoucnu udělá, ale právě tato zvýšená míra expresivity výpovědi a další faktory, jako dlouhotrvající opakování jednoho a téhož, by jej mohly odradit a zapůsobit tak vlastně kontraproduktivně. Citová

aktualizace je také v tomto případě založena na přenosu budoucích dějů do plánu obrazného, představovaného.

Užití budoucího času ve významu přítomného času zesiluje expresivitu a obraznost básní a poukazuje na kontrast dějů v přítomnosti. Na dějovém pozadí se zvyrazňují opakující se ukončené děje. Tento způsob je často využíván v poezii: ...*Буря мглою небо кроет, вихры нежные крутя. То как зверь она завоет, То заплачет, как дитя* (84, s. 122). Již výčtem sloves *завоет, заплачет*, která označující zvuky bouře, je vyjádřena intenzita a náhlost děje. Je zde i určitý předpoklad, že bouře má být doprovázena burácením. Citová aktualizace je vyjádřena i tímto odkazem ke zvuku, což způsobuje větší obraznost, hlavně u dětí. Je všeobecně přijímáno jako fakt, že bouře vyvolávají u dětí strach a pláč. Aktualizace je, jak se domníváme, výčtem dějů částečně založena na zevšeobecnění události. Vnímání recipienta v tomto případě závisí na tom, kdo vlastně je tímto adresátem výpovědi. Dítě či dospělý. Dítě ve své bouřlivé představivosti díky slovesům *завоет, заплачет* slyší zvuky bouřky a hned „před sebou“ vidí, co všechno zlého se může stát. Slovesa *кроет, крутя* jsou slovesné tvary vyjadřující proces, kdežto *завоет, заплачет* označují děje ukončené v obrazné přítomnosti. Zdůrazňuje se tak, podle našeho názoru, napětí mezi užitím sloves v přítomném čase a sloves v budoucím čase. Rovněž využitím slovesného vidu dokonavého *завоет, заплачет* a nedokonavého *кроет* narůstá emocionální napětí ve výpovědi.

Samotný kontext, ve kterém jsou použity expresivní částice či citoslovce *То завоет, то заплачет*, naznačuje, že jde o opakovanou situaci, což by předpokládalo užití slovesného vidu nedokonavého, ale protože jde o expresivně emocionální způsob vyjádření, tak je zde použit vid dokonavý. Podle našeho názoru jde o druh aspektuálního kontextu s trváním děje a neočekávaným nástupem děje, který umožňuje použití obou slovesných vidů, zahrnuje spojení slovesných významů dokonavého i nedokonavého vidu, spojek a příslovcí.

I v následujícím kontextu jde o zvláštní expresivní způsob vyjádření opakujícího se děje. Z dějů či situací se vyčlení jedna, která dává názornou představu o dalších: *Иногда весной бывает так*. V kontextu je naznačena všednost situace, ale dále už se popisuje jen jedna opakující se událost, příklad toho, co se už odehrává pouze někdy: *Налетит буря, погуляет часа два-три и так же неожиданно затихнет, как началась* (89, s. 352). *Вот так всегда с Крыловым: перевернет все вверх ногами, расставит по своему, раздражит, и пошла схватка* (89, s. 294). Tyto slovesné tvary označují děje tak, jakoby byly ojedinělé a konkrétní. Jednotlivé děje se zde zobrazují jako nedělitelné a celistvé. Samotný kontext, ve kterém jsou použity expresivní částice či citoslovce *вот так всегда* apod., naznačuje, že jde o opakovanou a každodenní situaci, což by předpokládalo užití slovesného vidu nedokonavého, ale protože jde o expresivní způsob vyjádření, tak je zde použit vid dokonavý. Podle našeho názoru jde o typ kontextu se sledem dlouhotrvajících dějů, tvořený tvary nedokonavého vidu, které označují rozvíjející se děje. Od začátku se zde projevuje stupňování děje. Pod vlivem tohoto se místo nedokonavého děje použije děj dokonavý.

Tento způsob časové transpozice, kdy jde o expresivní aktualizaci v budoucnosti, je často využíván v dětské poezii. Jedná se o živý a bezprostřední způsob předávání pocitů. Budoucí čas prostý dokonavého vidu, jehož tvar je shodný s tvarem slovesa v přítomném čase, se často užívá ve významu přítomného času. Obrazná aktualizace budoucnosti, podle našeho názoru, dodává vyprávění expresivitu, dynamičnost, živost a zesiluje barvitost líčení: *...В свете ж вот какое чудо: остров на море лежит, град на острове стоит, каждый день идет там диво: море вздуется бурливо, закипит, подымет вой, хлынет на берег пустой, расплеснется в скором беге – и останутся на бреге тридцать три богатыря....* (84, s. 154). Také zde jde o řetězec dějů, takový typ aspektuálního kontextu, ve kterém se nachází mnoho slovesných tvarů dokonavého či nedokonavého vidu, označujících postupně, navzájem se střídající děje. Vypravěč se přenáší do budoucnosti, kterou živě vidí

před sebou a která se v jeho představách stává již současností. Je zde hojně využíváno slov s expresivním lexikálním významem, jako je *вот какое чудо, диво, бурливо*. Tím je podpořena dětská představivost a dítě, jako recipient promluvy, si velmi živě a barvitě představuje pohádkový svět. Expresivní aktualizace výpovědi je, podle našeho názoru, založena na přenosu budoucích dějů do plánu obrazného.

Jak uvádí A. I. Jefimov, a k jeho názoru se přikláníme i my, přítomný čas je při časové transpozici užíván častěji než čas minulý či budoucí, neboť díky znázornění přítomnosti je vyprávění reálnější, konkrétnější a barvitější: *«...Замены эти представляют интерес потому, что читающему и слушающему вполне очевидна выразительность и живость речи.»* (19, s. 405).

2) Minulý čas dokonavého vidu vyjadřující blízkou budoucnost

Minulý čas dokonavého vidu v citově neaktualizovaném použití vyjadřuje konkrétní děj, který se uskutečnil v minulosti. Při vyjádření budoucnosti je zde děj vyjádřen tvarem minulého času dokonavého vidu tak, jako kdyby již proběhl. Jde o tzv. praeteritum propheticum.

Jak uvádí A. A. Potebňa: *«...прошедшие времена так и остались прошедшими. Их грамматическое значение несколько не затемнилось, не переименовалось, так как, хотя действие ими обозначенное, глядя со стороны, есть будущее, но самому говорящему в момент речи оно кажется прошедшим»*... (29, str. 271). Při přeneseném užití slovesných časů je gramatický význam slovesného času v protikladu s kontextem nebo časem děje, přesto se však význam gramatického tvaru slovesa neztrácí.

Stejně jako M. J. Glovinská (16) a i jiní lingvisté, např. J. N. Prokopovičová (31), N. S. Pospelov (28) či D. N. Šmeljev (39), i my se domníváme, že jde o expresivní aktualizaci výpovědi, která je založena na přenosu budoucnosti do plánu obrazné minulosti. Spojitost s budoucností

většinou vyplývá z kontextu. Tohoto způsobu vyjadřování se užívá v živém vyprávění, a to buď v hovorové řeči, v umělecké literatuře nebo v publicistice. V úředním a vědeckém jazykovém stylu jej použít nelze (19).

Následující příklad dává možnost srovnání užití slovesa minulém čase v přeneseném významu s užitím slovesa v citově neaktualizovaném významu, v budoucím čase dokonavého vidu: *Ну, положим, я сделаю усилие, сделаю это. Или я получу оскорбительный ответ, или согласие. Хорошо, я получила согласие...*- Анна в это время была в дальнем конце комнаты и остановилась там, что-то делая с гардиной окна. – Я получила согласие, а сы...сын? Ведь они мне не отдадут его (88, s. 199). Z kontextu vyplývá, že jde o budoucnost *сделаю, получу*, ale Anna si představuje událost, jako kdyby již proběhla v minulosti *получила*. Opakováním sloves *я сделаю усилие, сделаю это, я получила согласие* se zvyšuje expresivita a napětí ve výpovědi, k čemuž přispívá nedokončení slova *сы...сын* i opakování částice *или*, a osobního zájmena *я*. Kdyby se použilo slovesa ve tvaru budoucího času *получу*, ztratila by se zde obraznost a expresivita slovesné transpozice. Stále by to znamenalo příznak možnosti, že se to tak stane. Sloveso v minulém čase vyjadřuje přesvědčení hrdinky, že už je to vlastně pravda. Obrazná aktualizace budoucnosti v minulém čase, podle našeho názoru, dodává vyprávění expresivitu, dynamičnost, živost a zesiluje barvitost líčení. Podle našeho názoru jde o kontext typu předcházení děje - následování děje. Předcházející a následující děje jsou vyjádřeny tvarem slovesa dokonavého vidu *сделаю, получу, получила*. Na rozdíl od řetězce, který je neuzavřenou řadou dějů, je tento typ kontextu párovou konstrukcí.

Tento příklad také dokazuje, že slovesné tvary minulého času s koncovkou -л, pokud vyjadřují budoucnost, mohou mít také význam předpřítomného času, kdy následky děje přetrvávají až do přítomnosti. Střídání tvarů sloves budoucího času dokonavého vidu a sloves minulého času dokonavého vytváří napětí ve vyprávění a tím jej oživuje.

K tomuto druhu vyjádření obrazné budoucnosti se někdy přidává hovorový obrat typu *Я пошел, Ну, я побежала...*

Např.: ...*Все, я побежал.* (16, s. 93). To, že je mluvčí na odchodu, vyjadřuje slovesem v minulém čase, jako kdyby již odešel. Tato citová aktualizace, podle našeho názoru, s sebou nese různé prvky emočního zaujetí mluvčího. Zde je to hlavně vyjádření spěchu, chvátání a také jistoty ve splnění jeho záměru. Mluvčí vůbec nepochybuje o tom, že se jeho úmysl uskuteční, a proto o tom mluví, jako kdyby se to již stalo.

Stejně tak je to v následujícím příkladu: ...*Пошел на работу, - говорит Юрий, целуя по утрам жену и трехмесячную дочурку* (16, s. 93). Minulým časem mluvčí vyjadřuje, že by vlastně už měl být dávno pryč, protože „už teď je pozdě“. Posluchač, recipient výpovědi, chápe význam sdělení většinou přesně tak, jak to bylo myšleno řečníkem. Obrazná aktualizace budoucnosti v minulém čase je zde živým a bezprostředním způsobem vyprávění.

3) Minulý čas dokonavého vidu ve významu nevyhnutelné budoucnosti

Tento druh obrazné aktualizace je velmi podobný typu předcházejícímu a v odborné literatuře je často popisován jako stejný způsob aktualizace obrazné budoucnosti, např. A. M. Peškovským (27, s. 192), V. V. Vinogradovem (14, s. 544), či A. V. Bondarkem (8, s. 133)

V souladu s M. J. Glovinskou (16), a na základě vlastní analýzy příkladů, se přikláníme k názoru, že mezi tímto a předcházejícím případem jsou určité rozdíly. Společné pro oba typy je to, že mluvčí je zcela přesvědčen o tom, že se děj uskuteční, a tak o něm mluví jako o ději, který již proběhl k momentu promluvy.

Obzvláště často se užívá obrátů *Мы пропали, мы погибли*, která se již vžila jako ustálená slovní spojení. Důležitou roli zde také hraje jazyková norma, kdy je pro tato slovní spojení vhodné pouze omezené množství sloves. Jde o slovesa typu *пропасть, погибнуть, проиграть, выиграть, погореть*. Tato slovesa označují takové děje v obrazné budoucnosti, které už jakoby začaly, a to

nezávisle na vůli mluvčího. V tom také spatřujeme rozdíl mezi tímto typem aktualizace a předchozím.

Jak říká D. N. Šmeljev, jde o « ... обозначение еще не наступившего действия (которое чаще всего изображается как «неизбежное» следствие осуществления или, наоборот, неосуществления каких-то условий).» (39, s. 9).

Vraťme se ještě ke slovnímu spojení *Мы пропали*. Je zde přítomen modální odstín přesvědčení, jistoty hovořícího, že se děj uskuteční, a to nezávisle na jeho svobodné vůli či rozhodnutí.

Toto přesvědčení je zdůrazněno užitím slovesa v minulém čase dokonavého vidu: *Ну, сохрани бог, украдут что-нибудь у нас – пропал я!* (8, s. 130). Již se nedá nic změnit. Také zde se jedná o typ kontextu předcházení děje - následování děje. Předcházející a následující děje jsou vyjádřeny tvarem slovesa dokonavého vidu.

Expresivita takovéhoho užití je viditelnější při srovnání s tvarem budoucího času dokonavého vidu *погибну, пропаду*. Například: *Жена стареется, а ты полон жизни. Ты не успеешь оглянуться, как ты уже чувствуешь, что ты не можешь любить любовью жену, как бы ты ни уважал ее. А тут вдруг подвернется любовь, и ты пропал, пропал!* - с унылым отчаянием проговорил Степан Аркадьич (88, s. 65). Kontextem je vyjadřována budoucnost, a to za pomoci sloves jak v budoucím čase *подвернется, не успеешь*, tak slovesem v přítomném čase nedokonavého vidu v obrazném užití pro vyjádření budoucnosti *стареется*. Avšak užití slovesa v minulém čase nedokonavého vidu *ты пропал, пропал* naznačuje, že aspoň v představě mluvčího, v momentu promluvy, děj již proběhl. Kdybychom řekli *ты пропадешь*, tak by, podle našeho názoru, nezazněla ve výpovědi intenzita přesvědčení, že je s ním opravdu konec... To je umocněno i samotnou sémantikou slovesa *пропасть*. Recipient by ani nevnímal, jaký význam to má pro mluvčího. Také užití zájmena *ты* vyvolá v recipientovi mnohem větší obraznost a představa, že se to týká přímo jeho - *ты не успеешь, ты пропал* - v něm

vyvolá mnohem větší emoce. Expresivita je zesílena i částicí *вдруг*, která s sebou nese příznak náhlé změny, která způsobí hrdinovi nepříjemnosti a staví skutečnosti do protikladu. Opakování slovesa *ты пропал, пропал* i jeho vlastní lexikální význam je také příznakový a vyjadřuje notnou dávku emocionality mluvčího. Což vnímá i posluchač. Podle našeho názoru se jedná o aspektuálního kontextu typu trvání děje - nástup děje jako přerušení trvání procesu. Sloveso v dokonavém vidu *подвернется, пропал, пропал*, vyjadřuje přerušení procesu.

Stejně tak v následujícím případě jde o kontext typu trvání děje - nástup děje jako přerušení trvání procesu: *У-у-у-у-у-гу-гу-гуу! О, гляньте на меня, я погибаю. Вьюга в подворотне ревет мне отходную, и я вою с ней. Пропал я, пропал. ...Негодяй в грязном колпаке...Я теперь вою, вою, да разве воем поможешь. Чем я ему помешал? (73, s. 98). Obrazná aktualizace budoucnosti, podle našeho názoru, dodává vyprávění expresivitu, dynamičnost, živost a zesiluje barvitost líčení. Vnímání recipienta se více méně bude shodovat s tím, co cítí mluvčí. Mluvčí se, jakoby s naléhavou výzvou obrací k recipientovi - *у-у-гу-гу-гуу, о, гляньте на меня...* Kontextem je vyjadřována obrazná budoucnost děje. Opět se zde střídají slovesa v minulém čase *пропал я, пропал* i v čase přítomném vidu nedokonavého *погибаю*.*

Tvary minulého času dokonavého vidu se mohou střídat s tvary přítomného času nedokonavého vidu v obecném kontextu předvídané nebo představované budoucnosti. Podle našeho názoru jde o typ aspektuálního kontextu, umožňující použití obou slovesných vidů: *Ну, куда ты со своим меринном сунешься? Посадил ты свою жену на него, пять молодцов его держат под узды, а выпустили они его - и некуда вам!... Разлетелись вы, следственно, как дураки набитые, и домой тоже такими же дураками воротились...Ты с супругой с одури-то храпеть завалился, мерин твой одурелый в конюшне жрет не в свою голову, и все вы – дурак на дураке. (8, s. 133). Jde o typ kontextu trvání děje - nástup děje. Kontrast dokonavého a nedokonavého vidu je zde užit ke zdůraznění významu předešlého děje a následujícího, již nějakou dobu trvajícím děje.*

Jeden děj je představován jako minulost, která je zčásti aktuální ve svém výsledku pro následující časový plán, druhý děj vyjadřuje přítomnost. Tímto se, dle našeho názoru, výpověď stává citově aktualizovanou. Aktualizace je založena na přenosu budoucích dějů do plánu obrazného, mluvčí si to představuje. V tomto případě se hovořící plně přenesl do budoucnosti a mluví o nadcházející době, která už je pro něj minulostí v momentu promluvy. Posluchač, recipient výpovědi, chápe význam sdělení většinou přesně tak, jak to bylo myšleno řečníkem. Může se ovšem stát, že takovou přemírou expresivních prostředků vyvolá mluvčí v posluchači, adresátovi výpovědi pocit, že přehání. Dokonce by se dalo říci, že mluvčí takto hovoří běžně, a tudíž není ani zapotřebí si to nějak brát. Většinou je to dáno okolnostmi, které jsou účastníkům hovoru známy nebo jej pochopí z okolního kontextu.

Řetězec tvarů sloves minulého času nedokonavého vidu může utvořit celou řadu na sebe navazujících dějů, které se vztahují k budoucnosti, ale jsou chápány tak, jako kdyby se již uskutečnily v minulosti. *Ну, в головы ты вылезешь, - кричит отец: - мундир на тебя, дубину, наденут, ну? – веселей тебе от этого?... – Ну, а дальше что? Надел ты, дурак, мундир, нацепил медали, послы к тебе персидские приехали, к ослу лавочному, барана ты им зарезал, тысяч десять в утробу ты им всыпал, а потом что?* (8, s. 133). Jde o složený typ vidového kontextu předcházení děje - následování děje, který umožňuje užití jednoho slovesného vidu *надел, нацепил, зарезал, всыпал*. Předcházející a následující děje jsou vyjádřeny tvarem slovesa dokonavého vidu.

Výpověď je emocionálně aktualizovaná využitím expresivních nespisovných slov *дубина, дурак, осел лавочный*, výčtem dějů a jejich gradací, a také změněným pořádkem slov ve větě, opakováním částice *ну*, zdůrazňovaným opakováním osobního zájmena *ты*. Tázacími zájmeny a jejich opakováním *веселей тебе от этого, ...а дальше что* je vyjádřeno rozhořčení a nespokojenost mluvčího. Je zde vyjádřena jeho starost o syna, kterému se snaží předejít celou situaci z pohledu staršího. Tak to přece chodí a tak to bude i

v jeho případě. Výčtem sloves v minulém čase dokonavého vidu je vyjádřena narůstající gradace výpovědi a je zde důraz na to, co všechno si mluvčí o dotyčném myslí. Také v tomto případě se, podle našeho názoru, bude vnímání recipienta (čtenáře) více méně shodovat s tím, co cítí a svojí expresivní výpovědí vyjadřuje mluvčí. Na recipienta, adresáta, kterému je tato promluva určena, v tomto případě na syna, to ovšem působí jako zbytečné přehánění a rodičovské poučování, které přemírou expresivity může naopak vyvolat u potomka vzdor a zapůsobit tak zcela opačně.

Tvary minulého dokonavého se mohou pojit s tvary budoucího času dokonavého vidu a přeneseně tak označovat budoucnost: *Да, наверное, самовар поставит ему жена, чайку горяченького. Или может, достанет из печки щей. Они, конечно, остыли, чуть тепленькие. Но все равно, если есть звездочки и если взять ломоть хлеба потольше...* (8, s. 135). Užití budoucího a minulého času pro předpokládané události v budoucnosti je, podle našeho názoru, živý a bezprostřední způsob předávání expresivních pocitů. Obrazná aktualizace budoucnosti dodává vyprávění expresivitu a dynamičnost a zesiluje barvitost líčení. Podle našeho názoru jde o aspektuální kontext umožňující užití slovesných tvarů nedokonavého vidu, označujících postupné, navzájem se střídající děje.

Slovesné tvary na –л se někdy objevují (16) ve slovních spojeních typu «*глядишь и ожил*». «*Глядишь*» zesiluje názornost představy výsledného děje v budoucím čase. *Лисички чернобурые, - сообщил Чупров.- Десяток перед весной купил... Зимой забьем пятнадцать штук, глядишь – тысяч двадцать пять привалило.* (8, s. 133). Jde o typ kontextu předcházení děje - následování děje. Následující děje jsou vyjádřeny tvarem slovesa dokonavého vidu. Na rozdíl od řetězce, který je neuzavřenou řadou dějů, je tento typ kontextu párovou konstrukcí, která nemůže obsahovat více jak dva prvky. Je zde zdůrazněn velký moment překvapení a očekávání, co přijde potom. V tomto případě se hovořící plně přenesl do budoucnosti a mluví o nadcházející době, která už je pro něj současností v momentu promluvy.

4) Minulý čas dokonavého vidu ve významu ironického odmítnutí v budoucnosti

Zvláštní druh užití tvarů minulého času dokonavého vidu v kontextu budoucího času představuje slovní obrat typu *так я и поверил!* nebo *как же, испугался я!* (16). Popření faktu v budoucnosti je emocionálně vyjádřeno ironickým potvrzením. Jako kdyby se děj již uskutečnil.

Jak uvádí V. V. Vinogradov: *«очень сложным является перенос временных значений, характеризующих разговорное употребление прошедшего времени в значении будущего. В данном случае получается яркая экспрессия презрительного отрицания или отказа.»* (14, s. 545).

Podle J. Mistríka, mohou slovesa podle kontextu označovat i rezignaci v činnosti nebo z hlediska mluvčího i jistou ironii. Jsou to slovesa, která se v ironizující funkci mohou uplatnit jako metafory (53, s. 46-50).

Při vyjadřování citového postoje mluvčího se také užívá kladu a záporu. Citový klad a zápor je v rozporu s kladem a záporem logickým, kdy užití citově aktualizované výpovědi s kladnou formou má smysl záporný nebo naopak. V případě, kdy se i s ironií v hlase potvrdí, že děj se uskutečnil, tím je vlastně řečeno, že tak to rozhodně nebude. Často užití kladných výpovědí se záporným smyslem bývá výrazem posměchu, pohrdání, někdy rozezlení. Jak mimo jiné uvádí i M. Grepl, „...při emocionální transpozici kladné nebo záporné formy dostává se tedy tato forma do rozporu s obsahem výpovědi, tj. s její skutečnou platností; při logickém užití kladu a záporu je forma v souladu s objektivní platností věty: kladnou formou vyslovujeme tvrzení, rozkaz nebo přání, zápornou formou popíráme, zakazujeme apod.“ (46, s. 75). V citově motivované aktualizaci je to naopak.

Např.: *«Как же! Пошла я за него за муж!»* (16, s. 97). Mluvčí tím chce vlastně říci „...rozhodně ne!“. Expresivita je zde vyjádřena popřením, které je ale vyjádřeno ironickým potvrzením skutečnosti. Mluvčí má na mysli, že se za dotyčného rozhodně neprovdá. Míra přesvědčení je tak veliká, že v této citově aktualizované promluvě je užito minulého času, jako by děj již proběhl.

Odmítnutí, které je očekáváno v budoucnu, je už vlastně minulostí. Tímto se liší od ostatních způsobů vyjádření ironie, kdy vlastně stačí pouhá změna intonace a je jasné, že jde o ironii. Kdežto v těchto případech citové aktualizace výpovědi je to vyjádřeno především gramatickým způsobem, a to přeneseným užitím minulého času dokonavého vidu *пошла я*. Posluchač cítí rozhodnost a odhodlání mluvčího odmítnout „nevysněného“ ženicha, což za jistých okolností může vyvolat i humorné situace a úsměv na rtech všech, kteří to slyší. Pokud mezi nimi v okamžiku promluvy samozřejmě není onen potenciální ženich. Jej jako recipienta by tato výpověď urazila hned dvakrát. Za prvé byl odmítnut, za druhé se o něm v jeho přítomnosti mluví, jako kdyby tam vůbec nebyl.

«*Так и поверила тебе, - думала она, делая глупое лицо, - нашла дыру...*» Slovesný tvar *поверила*, vyjadřující přenesený smysl, zesiluje expresivitu a emocionálnost celého slovního obratu (16).

Recipient bude takovouto odpověď více méně vnímat tak, jak to bylo mluvčím myšleno. Je to obrazná aktualizace budoucnosti, kdy jde o živý a bezprostřední způsob předávání expresivních a emocionálních pocitů.

Další příklad: «*Так я и отдал тебе эти деньги – держи карман шире!*» (16, s. 98). Toto neznamena nic jiného, než že dotyčný nikomu nic nedá. A navíc je zde přítomna i urážka adresáta. Co si vůbec myslí? Mluvčí není tak hloupý, aby do nastavené doširoka otevřené kapsy hned sypal peníze. Jak je vidět z příkladu, toto popření pomocí minulého času dokonavého vidu je mnohem hrubší, expresivnější a důraznější.

V. Vyjádření minulosti v citově aktualizované výpovědi

I v této kapitole se přikláníme k dělení způsobů vyjadřování minulosti podle M. J. Glovinské (16) a N. D. Arutjunovové (4), neboť nám jejich koncepce slovesných časů připadá komplexnější a pro náš typ analýzy vhodnější.

1)Tvary přítomného času nedokonavého vidu vyjadřující minulost

a) Praesens historicum

b) Přítomný čas označující jedinečný, typický děj v minulosti

2)Tvary budoucího času dokonavého vidu vyjadřující minulost

3)Tvar minulého času nedokonavého vidu končící na *-била-, -ла-* vyjadřující minulost

4)Tvar minulého času nedokonavého vidu s částicí *бывало*

5)Expresivní užití tvarů rozkazovacího způsobu vyjadřující minulost

1)Tvary přítomného času nedokonavého vidu

Přítomný čas nedokonavého vidu ve svém přímém, citově neaktualizovaném použití vyjadřuje děj, který probíhá v přítomnosti, vztahuje se přímo k momentu řeči a není dokončen (19). Při přeneseném, obrazném použití může vyjadřovat minulost i budoucnost.

Vydělujeme dva druhy přítomného času v obrazném významu vyjadřujícím minulost:

a) Praesens historicum

b) Přítomný čas označující jedinečný, typický děj v minulosti

a) Praesens historicum

Tento přítomný čas se využívá ve vyprávění o minulém. Oživuje to minulost a přibližuje ji do přítomnosti. Jak uvádí i A. I. Jefimov, hranice mezi časy se stírají, těžiště děje je přeneseno do minulosti. Tvar přítomného času je mnohem vhodnější, neboť *«обозначает действие законченное в ближайшем прошлом, результат которого ощущается в настоящем.»* (19, s. 409). Je to stylistický příznak, který dělá vyprávění živějším, výraznějším, expresivnějším.

Co se týče slovesného vidu, jak uvádí J. N. Prokopovičová (32), tento časový plán upřednostňuje použití nedokonavého vidu. Např.: *Идем мы по Невскому; вдруг нам на встречу какой-то низенький господин в медвежьей шубе, и вдруг этот господин **начинает** (nelze říci *начнет*) обнимать Куфнагеля, **целует** (nelze *поцелует*) его в самые губы – **вообразите!** Куфнагель, **разумеется**, его **отталкивает** (92, s. 77). I zde je obraznost podtržena sémanticky nosným slovesem *вообразите!* představte si!. Jde o expresivní užití přítomného času k vyprávění o tom, co se stalo v minulosti. Příslowce *вдруг* předpokládá dokonavý vid, ale tím, že ve větě chybí sloveso, které by možná bylo tím zlomem mezi *идем* a *вдруг*, pak by zde bylo použito sloveso v dokonavém vidu. Domníváme se, že i toto umocňuje citový náboj výpovědi. Z hlediska aspektuálního kontextu jde o kontext, který tvoří tvary nedokonavého vidu, které označují rozvíjející se, dlouhotrvající děje. Nedokonavý vid zde označuje děje, které se odehrávají současně, nebo následují hned po sobě. Projevuje se zde stupňování děje.*

Přeneseli-li se mluvčí do minulosti nebo oživují-li minulost a přenesli ji do přítomnosti, jde pak o dva různé psychologické předpoklady téhož jevu, a to o aktualizaci minulosti. *Сию я раз после этого случая дома, а кто-то стук – стук – стук в двери. – Войдите, - **отвечаю**, не оборочиваясь. **Слышу**, что-то широкое вползло и **ворочается**. – Оглянулся – Домна Платоновна. - Где ж, - **говорит**, - милостивый государь, у тебя здесь образ висит?* (81, s. 87). Také zde jde o expresivní užití přítomného času k vyprávění o tom, co se stalo v minulosti. Je to běžná forma živého vyprávění o uplynulých událostech.

Z gramatického hlediska je důležité to, že kontext poukazuje na minulost *сижу я раз* – sedím si takhle jednou..., kdežto gramatický tvar slovesa na přítomnost. Buď se člověk, který použije praesens historicum, jakoby přenesl do minulosti, anebo vypráví o uplynulých skutečnostech tak, jakoby je viděl probíhat přímo „před svými očima“, a tím i posluchači či čtenáři s ním. Vtahuje tak posluchače do děje, neboť předpokládá, že výpověď bude vnímána i recipientem. Z hlediska typu kontextu jde o řetězec dějů, ve kterém se nachází mnoho slovesných tvarů nedokonavého vidu, označujících postupně, navzájem se střídající děje. Stejně tak v následujících příkladech: *Давеча задремал в канаве, слышу – идут... Думаю, значит часть идет. Лежу. Они идут, множество, - идут в ногу по шоссе* (11, s. 104).

Prostředkem aktualizace je samotný použitý gramatický tvar slovesa v přítomném čase. Gramatický význam zůstává zachován, ale díky působení kontextu je gramatický význam přítomného času obrazně řečeno přenesen. Děj je popisován, jakoby probíhal v přítomnosti, ale je to přítomnost děje, který proběhl již v minulosti. *Не «как сейчас вижу»- так сейчас уже не вижу! - как тогда вижу ее коротковолосую, чуть волнистую, никогда не склоненную. Даже в письме и в игре отброшенную голову* (8, s. 143). Praesens historicum se užívá k oživení obraznosti vyprávění, obzvláště v přímé řeči. Daný jev je charakteristický pro hovorovou řeč. Tento typ má výraznou obraznou a stylistickou funkci. Používá se hlavně k oživení vyprávění a zvýšení jeho obraznosti.

Velmi často se praesens historicum užívá ve spojení se slovesným tvarem *бывало*. J. N. Prokopovičová (32) považuje tyto případy praesens historicum ve spojení s *бывало* za vůbec nejvýraznější příklady praesens historicum. Rozdíl spočívá v tom, že sloveso *бывало* slouží již jako přímý ukazatel minulosti a tuto skutečnost zároveň zdůrazňuje. Kontrast mezi slovesným tvarem *бывало*, který vyjadřuje minulost, a přítomným časem tvarů praesens historicum má také, jak se domníváme, výrazný vliv na expresivitu výpovědi. Např.: *Набегавшись досыта, сидишь, бывало, за чайным столом, на своем высоком креслице, уже*

поздно, давно выпил свою чашку молока с сахаром, сон смыкает глаза, но не трогаешься с места, сидишь и слушаешь (90, s. 544).

Avšak spolu s těmito typy užití praesens historicum, které se používají při živém, emocionálním vyprávění o minulosti a jsou charakteristické v hovorové řeči, existují další typy praesens historicum, jak uvádí N. S. Pospelov (28, s. 224). Například v přímém výkladu autora se praesens historicum užívá pouze jako jeden z více možných časových plánů vyprávění, bez zvláštních expresivních příznaků. Je to dáno změnou, kdy je živá, hovorová řeč převedena do psané podoby ve spisovném jazyce (59, s. 274).

Praesens historicum se pak stává nejenom prostředkem expresivního oživení vyprávění o minulosti, ale i jedním z běžných způsobů vyprávění. V takových případech, jak uvádějí B. N. Golovin (17), A. V. Bondarko a V. V. Kolesov (24), se může stát, že praesens historicum přestává být živým prostředkem obrazné aktualizace minulosti, dochází ke ztrátě expresivního odstínu a stává se tak běžným způsobem vyprávění. S tímto názorem nesouhlasí J. N. Prokopovičová (32), a k jejímu názoru se přikláníme i my. Domníváme se, že expresivní příznak, vzniklý díky napětí, které se vytváří při kontrastu mezi gramatickým tvarem slovesa v přítomném čase a jeho přeneseným významem do minulosti, se neztrácí. Je to stálý příznak praesens historicum (32). Proto je zde vždy příznak expresivity přítomen. Živá obraznost, gramatická, ale i psychologická aktualizace minulosti jsou příznaky nestálé, mohou ve vyprávění chybět.

Stejně jako N. S. Pospelov (28), i my se domníváme, že mezi praesens historicum při bezprostředním vyprávění mluvčího o minulosti a praesens historicum ve spisovném výkladu autora existují určité rozdíly ve vztahu mezi obsahem vyprávění k mluvčímu a ve vztahu mezi obsahem vyprávění k časovému momentu promluvy.

Hovorový praesens historicum v živém vyprávění se vztahuje k vlastnímu sdělení. Vždy jde o vyprávění v 1. osobě, je zde přítomen vztah k „já“. I v případě, že nejde o 1. osobu, ale o 3. os. jednot. čís., ve sdělení přesto nedochází ke ztrátě spojení s vyprávějícím, stále existuje vztah mezi tím, co se děje a tím, kdo o tom

vypráví. Existuje i stálý živý vztah k momentu promluvy. Vyprávějí si stále uvědomuje vztah mezi událostmi, o kterých vypráví a které se odehrály v minulosti a mezi časovým momentem promluvy. Tento vztah je vyjádřen obrazností přeneseného významu historického přítomného času. Aby děj jakoby probíhal přímo „před našima očima“, je nutné rozlišovat mezi „tehdy“ a „ted“.

Ve spisovném praesens historicum autorského povídání chybí vyprávění v 1. osobě. Jsou zde pouze události, o kterých je řeč a ti, kteří je uskutečňují. Chybí vztah mezi vypravěčem a momentem promluvy.

Mezi spisovným typem praesens historicum a hovorovým typem praesens historicum jsou i typy přechodné. Praesens historicum se v kontextu obvykle střídá se slovesnými tvary minulého času. Je to typické hlavně pro hovorový typ praesens historicum. Jak uvádí i M. Grepl (46), historický přítomný čas jako speciální stylistický postup není omezen jen na oblast umělecké literatury. Je to živý a častý prostředek v projevech citově zbarvených.

b) Přítomný čas označující jedinečný, typický děj v minulosti

Tak lze nazvat užití tvarů přítomného času nedokonavého vidu pro expresivně - emocionální aktualizaci události, která se stala v minulosti a která vyvolala údiv nebo rozhořčení či pohoršení mluvčího.

Příznak rozhořčení a údivu mluvčího má v této citové aktualizaci rozhodující význam. Situace, která se odehrála v minulosti, je jakoby znovu rozebírána, hodnocena a citově prožívána znovu v přítomnosti. V okamžiku promluvy není významný samotný výsledek děje, hlavní je prožívání tohoto děje mluvčím. Čas, kdy se děj odehrál, může být přesně určen, ale také nemusí. Pro mluvčího není důležitý, záleží na konkrétních výpovědích. Mluvčí často očekává vzájemný vztah mezi ději, o kterých předpokládá, že nejsou náhodné.

Пřítomný čas označující jedinečný, typický děj v minulosti se většinou objevuje v následujícím typu kontextu: k určité situaci se staví do protikladu skutečnost, často s expresivním příznakem neočekávanosti, která vyvolává údiv nebo rozhořčení mluvčího. Takovéto srovnání se vyjadřuje pomocí spojky *a*, expresivními spojeními *и вдруг, а тут вдруг, и вот*, citoslovcí, vyjadřujícími spokojenost, nespokojenost, údiv, nadšení, rozhořčení atd.: *Э, да это песня! – Ах, лучше и не вспоминать! – Что за чепуха мне приснилась, тьфу! – Да какой он, к черту писатель!* (33, s. 885). Záleží na druhu kontextu.

Ke zdůraznění, že nejde o nahodilou událost, ale o typickou situaci či děj, se často přehání a zveličuje. Např.: *Полиция, не разобрав смысла, представила письмо государю, который сгоряча также его не понял...Однако какая глубокая безнравственность в привычках нашего правительства! Полиция распечатывает письма мужа к жене и приносит их читать царю, и царь не стыдится в том признаться – и давать ход интриге...*(16, s. 116). Z hlediska aspektuálního kontextu jde o sled dlouhotrvajících dějů. Je to typ kontextu, tvořený tvary nedokonavého vidu, které označují rozvíjející se, dlouhotrvající děje. Klade se důraz především na to, že událost se stala v minulosti, i když je použito tvaru slovesa v přítomném čase, což má nakonec v dané výpovědi pro citovou aktualizaci rozhodující význam. K aktualizaci přispívá i rozhořčení, vyjádřené slovními spojení *какая глубокая безнравственность*. Jedná se dokonce o typické chování úřadů, policie a dokonce samotného cara, což je vyjádřeno zvoláním *в привычках нашего правительства!*, a také použitím sloves v nedokonavém vidu *распечатывает* a *приносит*, *не стыдится* atd.

Děj se v dané aktualizaci přítomného času předkládá k posuzování, předvádí se. Např.: *Кити была в одном из своих счастливых дней-платье не теснит нигде, нигде не спускается кружевная берта, розетки не отрываются; розовые туфли на высоких выгнутых каблуках не жмут, а веселят ножку. Густые косы белокурых волос держатся как свои на маленькой головке. Бархатка эта была прелесть, и дома, глядя в зеркало на свою шею, Кити чувствовала, что эта бархатка говорит. Во всем другом*

могло еще быть сомнение, но бархатка была прелесть (88, s. 97). Také zde jde o sled dlouhotrvajících dějů, tvořený tvary nedokonavého vidu, které vyjadřují dlouhotrvající, rozvíjející se děje. Událost z minulosti se přenáší do přítomnosti, kde se dále rozebírá a hodnotí, v tomto případě kladně. Je zde využito gradace výčtem sloves *не теснит, не спускается, не жмут, веселят*, opakování ukazovacího zájmena *эта*, slovního spojení *была прелесть* atp.

Toto užití je podobné použití infinitivu v případech následujícího typu: *...Ты пойми меня. Быть уверенной вполне в своем счастье, и вдруг...- продолжала Долли, удерживая рыдания, - и получить письмо...письмо его к своей любовнице, к моей гувернантке. Нет, это слишком ужасно!* (88, s. 201). Infinitiv zde zesiluje expresivitu výpovědi, stejně tak jako užití příslovce *и вдруг*, opakování slov (*письмо...письмо, и – и, к моей, к своей*).

V rovině citově motivované přítomnosti vystupuje nejen daná událost, ale i ta situace, se kterou si tato daná událost protirečí. Např.: *...Но но, извини, сестра, но так нельзя...- брюзжал дядя, морща лицо. – Я представляю тебе губернатора, а ты ему руку не подаешь!* (95, s. 153). V dalších příkladech vystupují nejen jednotlivé situace, ale také celý sled událostí: *... Да, да, оглянитесь на самого себя! Степан Артемович спасает вашу дочь, жертвует здоровьем, надолго ложится в постель, а вы, вы тем временем пишете на него какую-то статью в газету, подбиваете против него учителей* (8, s. 156). Opět je užito nedokonavého vidu přítomného času místo dokonavého vidu v minulém čase, ačkoliv šlo o jednu konkrétní událost. Domníváme se, že při užití dokonavého vidu *бы*, došlo ke ztrátě důrazu, který vyjadřuje délku trvání děje *жертвует, ложится*, která vyjadřuje důležitost, kterou tomu mluvčí připisuje a zároveň zdůrazňuje citový vztah Stepana Artěmoviče k té ženě. Kromě tohoto aspektu, pokud srovnáme samotné významy těchto sloves, v tomto případě ani nelze použít slovesa *ложится* v dokonavém vidu *положится*, neboť by z lexikálně-sémantického hlediska došlo ke změně významu slov.

V dalším příkladě je skutečnost v protikladu s tím, jak byla právě charakterizována výpovědí mluvčího. Např.: *А страшно было, ангел мой? Ну, признайся же... хе-хе!... Какой - нибудь кержак из Самосадки и вдруг обедает за одним столом с французским королем* (8, s. 156). *Кто это такой? – сказала генеральша. – Смотритель, мамаша! – отвечала Полина. – Какая дерзость: вдруг является, знакомится ... Очень мне нужно!* (8, s. 152). Události, o kterých je řeč, protičeří charakteristice subjektu, jeho bezvýznamnosti v očích mluvčího, ale pravděpodobně velmi významného pro francouzského krále (*какой - нибудь кержак из Самосадки; смотритель*). Jsou zde použity výrazové prostředky jako expresivní zvolání *какая дерзость*, citoslovce výsměchu *хе-хе*, transpozice kladu a záporu *Очень мне нужно!* = не нужно, expresivní částice a spojení slov *ну, же, и вдруг*, spojení slov *вдруг является, знакомится ...* vyjadřující ironii, opovržení, citový vztah mluvčího k *“смотрителю“* atd.

V následujícím případě daná událost odporuje dějům, které jsou předkládány jako hlavní a významné: *Двенадцать лет трудился он над этой задачей, двенадцать лет писал он второй том «Мёртвых душ», писал, переписывал, переделывал и всё не считал окончанным, ни разу не мог удовлетвориться.. И вот он сам сжигает их и, сжегши, умирает. Всё это полно страшного, огромного смысла.* (8, s. 152). Zde roste význam situace, opakováním *двенадцать лет*, spolu s *писал, переписывал, переделывал...* se zdůrazňuje účinnost a závažnost událostí, narůstá expresivní napětí ve výpovědi. V tomto okamžiku už se očekává nějaká mimořádná událost, která vstoupí do kontrastu s výše uvedeným *и вот*, kde začíná plán citově motivované aktualizace. Kdyby zde bylo užito tvarů minulého času dokonavého vidu (*сжег, умер*), tak by se smysl a obsah posledních událostí ničím neodlišil od toho, co jim předcházelo. Při zachování logického sledu výpovědi by se ztratil efekt citové aktualizace.

V tomto typu kontextu aktualizace dané události spočívá v tom, že tato událost se staví do protikladu s událostí, která je stálá a opakuje se. Např.: *Сюрприз какой! Владеем землей чуть ли не триста лет, и вдруг нам*

заявляют, что земля не наша! (94, s. 198). Expresivita je zde vyjádřena tím, že skutečnosti, které byly považovány za stálé a neměnné, se náhle mění a místo dokonavého vidu je použit vid nedokonavý. K určité situaci se staví do protikladu skutečnost (často s expresivním příznakem neočekávanosti), která vyvolává údiv nebo rozhořčení mluvčího. Takovému srovnání se vyjadřuje pomocí spojky *а*, expresivními spojeními *и вдруг, а тут вдруг, и вот*, citoslovci, vyjadřujícími spokojenost, nespokojenost, údiv, nadšení, rozhořčení atd.

Pro přítomný čas označující jedinečný, typický děj v minulosti je charakteristický, jak je vidět z analýzy příkladu, ještě jeden důležitý příznak. Při přenosu děje z minulosti do přítomnosti se mění pohled na tuto událost, mění se její hodnocení. V minulosti se odehrála nějaká skutečnost (řekněme, že se objevil *смотритель*) a hned se k tomuto faktu přidává obecnější význam, a tak je užito slovesa ve tvaru nedokonavého vidu (*-Какая дерзость: вдруг является, знакомится ..*). Událost se neočekávaně objevuje před mluvčím, je jím prožita a dostává se jí zobecňujícího charakteru. Jak uvádí M. J. Glovinská (16), aktualizace je v daném případě založena na zevšeobecnění faktu, události. Často také dochází k tomu, že tento přítomný čas určitého děje ztrácí svoji expresivní 'svěžest', když se stane běžně užívaným slovním obratem.

Analyzovaný postup je podobný praesens historicum. V obou případech tvar přítomného času v kontextu označuje děj, který se vztahuje k objektivnímu minulému. Avšak přeci jenom existují podstatné rozdíly mezi těmito typy přenosného užití přítomného času. Přítomný čas historický - to je časový plán vyprávění. Tento typ přítomného času se však nevztahuje k vyprávění, není jeho částí. Celý význam tohoto typu časové transpozice spočívá v tom, že se z minulosti vyjme určitá skutečnost nebo skupina faktů a předkládá se v základním plánu - vně vyprávění. Další odlišností tohoto typu přenosného použití přítomného času je jeho expresivně-emocionální aspekt vyjadřující údiv nebo rozhořčení nad danou událostí či situací, což je vyjádřeno opakováním částic *но но, да да, вы вы*, zvolacími větami, typem intonace, gradací děje, změněným slovosledem atd.

2) Tvary budoucího času dokonavého vidu v citově aktualizované výpovědi vyjadřující minulost

Při expresivním užívání slovesného tvaru v budoucím čase v dokonavém vidu v přeneseném významu jde o děje, které se uskutečnily v minulosti a to především děje obecného charakteru a opakující se. *Пришли двое – и так-то ловко Южакова под ручки, особым приемом. Дорогой вижу: когда идет Южаков смирно – отпустят, как только забушует – опять прижмут руки навыверт, даже зубами скрипит* (11, s. 107). Z hlediska aspektuálního kontextu jde, jak se domníváme, o trvání děje - neočekávaný nástup děje. Tento druh kontextu zahrnuje spojení slovesných významů dokonavého i nedokonavého vidu, spojek a příslovcí (*вдруг, как вдруг, когда, как только*). Užití těchto expresivních výrazů má vliv na výběr slovesa ve tvaru dokonavého vidu, a mění tak výpovědi z citově neutrálních na citově příznakové. Aktualizace je, jak se domníváme, je v daném případě zesilována i výčtem dějů.

Tato obrazná aktualizace minulosti má, podle našeho názoru, zajistit, že vnímání recipienta se více méně bude shodovat s tím, jak to vnímá mluvčí.

Kombinace tvarů budoucího času dokonavého vidu a přítomného času nedokonavého vidu dodává při zobrazení dějů v textu kontrast, rozmanitost a pestrost. *Шагаю по шпалам – гляжу, впереди маячит гражданский. Идет и на ходу глядит в какую-то бумагу. Поглядит - поглядит – остановится* (8, s. 165). Dobou trvání se vyjadřuje vztah mezi dobou předešlou (minulou) a následující, střídání dějů či jejich časová posloupnost. Také zde, jako v předešlém případě, jde o aspektuální kontext typu nástup děje - trvání děje.

V dalším příkladě jde o aspektuální kontext, kdy se počátek děje v jeho celistvosti střídá s dějem, který se právě rozvíjí: *...И только, бывало, это самое задумаю про кинематограф, и все у меня выходит ладно и чинно... Вдруг трах! На сцену является артиллерист* (8, s. 164). Expresivitu zesiluje i slovní obrat *вдруг трах*. Tyto nepravidelné tvary sloves dokonavého vidu citoslovečného charakteru které jsou tvořeny pouze kořenem slova, označují jednorázový okamžitý děj a užívají se v kontextech s výraznou expresivitou.

Kontrast dokonavého a nedokonavého vidu je zde užít ke zdůraznění významu předešlého děje na pozadí následujícího, nějakou dobu trvajícím děje.

Zvláštním expresivním případem v užívání slovesa v budoucím čase dokonavého vidu v přeneseném významu je spojení slovesa s částicí *как* při vyjádření konkrétního jedinečného děje. Takovéto spojení vyjadřuje náhlý intenzivní nástup děje. Většinou se v hovorové řeči v tomto expresivním slovním obratu objevují slovesa vyjadřující jednorázový děj či slovesa s významem začátku děje, např.: *как загудит, как заревет, как заорет, толкнет, ахнет, треснет, ухнет, денет, шаркнет, крикнет, вздрогнет, рванет, охнет* (33).

Jde např. o expresivní slovní spojení *а вдруг, как, никак* apod. typu: *Иду я, - а он вдруг как крикнет...* Např.: *Иду я однажды по коридору и вдруг слышу визг. И как начал, брат, он меня отчитывать, как начал печь - чуть я не помер! Говорил-говорил, ворчал-ворчал да вдруг, брат, как захохочет ни с того ни с сего* (94, s. 222). Opakováním sloves nedokonavého vidu *ворчал-ворчал, говорил-говорил* je zvyšováno napětí výpovědi, až je nakonec náhle pomocí opakovaného expresivního slovního spojení *и вдруг, да вдруг* přerušeno dalším prudce nastupujícím a překvapivým dějem *как захохочет*. Tímto se, dle našeho názoru, výpověď stává citově aktualizovanou. Aktualizace je založena na přenosu budoucích dějů do časového plánu minulého. Podle našeho názoru jde o aspektuální kontext typu trvání děje - neočekávaný nástup děje. Tento druh kontextu zahrnuje spojení slovesných významů dokonavého i nedokonavého vidu. Užití částice *как* má vliv na výběr slovesa ve tvaru dokonavého vidu, a mění tak výpovědi z citově neutrálních na citově příznakové.

Další příklad *Достаёт Прохор Палыч «послание» и кладет на стол. Иван Иванович берется читать и ...как захохочет!* (11, s. 108). Spojení slovesa s částicí *как* při vyjádření konkrétního jedinečného děje vyjadřuje náhlý intenzivní nástup děje. To dodává vyprávění expresivitu, dynamičnost a svižnost.

А мяч мой одной кенгуре со всего размаха в сумку. Она взвизгнула да как припустит... И хвостом и ногами работает. Передними лапами держится за сумку и мимо меня прыг, прыг (83, s. 74). Nenadállost a expresivita děje není vyjádřena pouze tvarem budoucího času dokonavého vidu či zesilovací částicí *как* a citoslovci *прыг, прыг*, ale hlavně jejich spojením. Obrazná aktualizace minulosti je zde živým a bezprostředním způsobem vyprávění. Jedná se o aspektuální kontext neočekávaný nástup děje - trvání děje, který umožňuje použití obou slovesných vidů.

Velký význam s expresivním vyjádřením intenzity děje má také intonace s citovým zabarvením, charakteristická pro tyto slovní obraty. Přítomnost částice *как* je zde nutná. Tato částice se může pojít nejen s tvary budoucího času dokonavého vidu, ale i s tvarem slovesa minulého času dokonavého vidu. Avšak spojení s tvarem slovesa budoucího času dokonavého vidu se vyznačuje větší živostí a expresivitou, jak je to vidět při tomto srovnání: *...Полкан, собака наша, увидел меня, да как завыл...* (87, s. 199). Při srovnání s *...да как завоет..* vidíme, že užití budoucího času dokonavého vidu je mnohem emocionálnější a takto to je vnímáno jak mluvčím, tak i recipientem.

V dalším příkladě se částice *как* také pojí s budoucím časem v dokonavém vidu: *...Чтоб достигнуть, положим, статского советника, мне или тебе нужно всю жизнь протрубить, а девица в какие-нибудь полчаса обвенчалась со статским советником - вот уж она и персона. И открыл, брат, глаза, да так открыл, что чуть было у самого глаза не закрылись навеки, что даже теперь, как вспомню, страшно делается* (94, s. 241). Tato citová aktualizace má různé prvky emočního zaujetí mluvčího. Posлуhač, recipient výpovědi, chápe význam sdělení většinou přesně tak, jak to bylo myšleno řečníkem. Je to dáno zevšeobecněním situace. Bere se to jako přirozená věc, že ženy to mají v životě lehčí. Při užití slovesa v budoucím čase dokonavého vidu v přeneseném významu spojení je slovním spojením *как вспомню* vyjádřen náhlý intenzivní nástup jedinečného děje. Také zde jde o aspektuální kontext trvání děje – neočekávaný nástup děje. Aktualizace je založena na přenosu budoucího děje do minulosti.

I v další citově aktualizované promluvě se hovořící přenáší do minulosti, kterou vidí živě „před svými očima“. Výčtem dějů a střídáním slovesného času minulého, přítomného i budoucího je i stupňováno napětí ve vyprávění: ...*Надул он щеки, фыркнул, а потом как захохочет и сквозь смех что-то быстро говорит по-немецки: видно, переводит мои слова друзьям. Те тоже рассмеялись, стульями задвигали, поворачиваются ко мне мордами и уже, замечаю, как-то иначе на меня поглядывают, вроде помягче* (96, s. 249). Podle našeho názoru jde o kontext typu nástup děje - trvání děje. Kontrast dokonavého vidu *надул, фыркнул, захохочет* a nedokonavého vidu *поворачиваются, поглядывают* zde zdůrazňuje význam předešlého děje a následujícího děje. Tímto se, dle našeho názoru, výpověď stává citově aktualizovanou. Aktualizace je také založena na přenosu budoucího děje do časového plánu minulého.

Přeneseli-li se mluvčí do minulosti nebo oživuje-li minulost a přenesli ji do budoucnosti, jde pak o aktualizaci minulosti. Příklad: ...*Я воображал, напротив, что он, тотчас же как войдет, захохочет своим прежним хохотом, тоненьким и со взвизгами, и с первых же слов пойдут плоские его шутки и остроты* (78, s. 462).

Jde o expresivní užití budoucího času *как войдет, захохочет* k vyprávění o tom, co se stalo v minulosti. Je to běžná forma živého vyprávění o uplynulých událostech. Z gramatického hlediska je důležité to, že kontext poukazuje na minulost, kdežto gramatický tvar slovesa na budoucnost.

3) Tvar minulého času nedokonavého vidu v citově aktualizované výpovědi

Tvar minulého času nedokonavého vidu končící na *-ыва-*, *-ва-*, typu *видывал*, *хаживал*, *живал*, *певал*, má význam zdůrazňovaného opakování, mnohonásobného děje v daleké minulosti. Tato slovesa nemají přítomný ani budoucí čas. Užívají se pouze v expresivní řeči, např. v poezii.

Př.: *Здесь барин сиживал один. Здесь с ним обеживал зимою, Покойный Ленский, наш сосед* (84, s. 69). Jedná se o situaci, která se stala zvykem v životě hlavních hrdinů. Dalším expresivním prostředkem je výčet situací, které tvoří tento přirozený a klidný běh života, který se stále a stále, pořád dokola opakoval. Z hlediska aspektuálního kontextu jde, podle našeho názoru o sled dlouhotrvajících dějů, tvořený tvary nedokonavého vidu, které označují rozvíjející se, dlouhotrvající děje. Nedokonavý vid zde označuje děje, kdy doba děje zůstává blíže neurčena, nebo děje, které se odehrávají současně.

Stejně tak jako v dalším příkladě: *Одно время я жил на Немецкой улице. С Немецкой улицы я хаживал в Красные казармы* (95, s. 185). Užitím slovesa *хаживал* se vyprávění stává mnohem expresivnějším a opakovanost situace je výraznější, než kdyby bylo použito sloveso *ходил*. Tyto tvary kromě tohoto mohou navíc vyjadřovat příznak popírání, negace.

V následujícím případě jde o řadu dlouhotrvajících dějů a o zobecnění situace, která má většinou obecnou platnost. *Он рыбачил тридцать лет и три года, не слыживал, чтоб рыба говорила* (84, s. 156). Nedokonavý vid zde označuje děje, které se odehrávají současně. Užití slovesa *слыживал* se zápornou částicí *не* s velkým citovým zaujetím naznačuje, že to opravdu není zvykem, aby ryba hovořila.

4) Tvar minulého času nedokonavého vidu s částicí *бывало*

Minulý čas nedokonavého vidu se užívá při časové transformaci méně často. Je to dáno tím, že tvarem minulého času nedokonavého vidu se nedá např. u sloves *я гулял, я чистил, я спал, он любил, ты учил* atd. vyjádřit vztah k přítomnosti nebo budoucnosti (19).

Tvar minulého času nedokonavého vidu s částicí *бывало* vyjadřuje opakování děje v poměrně dávné minulosti: *В часы забав или праздної скуки, бывало, лире я моеї **вверял** изнежные звуки, безумства, лени и страстей.*

Бывало, писывала кровью, она в альбомы нежных дев (84, s. 49).

Aktualizace je, jak se domníváme, v daném případě výčtem dějů, založena na zevšeobecnění události. Stejně jako v následujícím případě: *...Прежде, бывало, в Миргороде один судья да городничий **хаживали** зимою в крытых сукном тулупах, а все мелкое чиновничество носило просто нагольные; теперь же и заседатель и подкоморий **отсмалили** себе новые шубы из решетилловских смушек с суконною покрывкою* (76, s. 271). Jedná se o řetězec dějů, ve kterém se nachází slovesné tvary dokonavého i nedokonavého vidu, které označují střídající se děje.

I v dalším příkladě má tvar minulého času nedokonavého vidu s částicí *бывало* význam opakování děje v poměrně dávné minulosti.: *А пойдет ли, бывало, Солоха в праздник в церковь, надевши яркую плахту с китаичатою запаскою, а сверх ее синюю юбку, на которой сзади нашиты были золотые усы, и **станет** прямо близ правого крылоса, то дьяк уже верно закашливался и прищуривал невольно в ту сторону глаза; голова гладил усы, **заматывал** за ухо оселедец и **говорил** стоявшему близ его соседу: "Эх, добрая баба! Черт-баба!"* (76, s. 496). Děj je ve své celistvosti přerušen dějem v budoucím čase *и **станет***. Tvarem budoucího času dokonavého vidu v citově aktualizované výpovědi je vyjádřena minulost. I zde jde o řetězec dějů se slovesnými tvary dokonavého i nedokonavého vidu navzájem se střídajících dějů.

Slovesné tvary minulého času dokonavého vidu s částicí *было*

Tyto tvary vyjadřují započatý, ale přerušovaný děj v minulosti: *...Я сегодня поймал было рыбку, Золотую рыбку, непростую. Откупалась, чем только пожелаю. Не посмел я взять с нее выкуп* (84, s. 60).

Неправиделнэ tvary sloves dokonavého vidu citoslovečného charakteru např. *щелк, звяк, прыг, ах...*

Tyto slovesné tvary jsou tvořeny pouze kořenem slova a označují jednorázový okamžitý děj v minulosti a užívají se v kontextech s výraznou expresivitou. Vyjadřují city, nálady a vůli mluvčího. Mohou být výrazem údivu, hrůzy, bolesti, rozhořčení, odporu, výhrůžky. V zásadě platí, že ruské vyjadřování je mnohem citovější, což se projevuje nejen v hojnějším užívání citoslovcí, nýbrž i v jejich povaze (49, s. 468). Podle druhu citových hnutí a odstínů rozkazu mohou citoslovce vyjadřovat radost, veselost, jásot, bolest, lítost, smutek, upozornění, povzbuzení či výzvu.

Př.: *...Татьяна – ах, медведь – за ней.* (84, s. 233). *Что силы есть – хватъ друга камнем в лоб* (80, s. 147). *Мартышка, в зеркале увидя образ свой, Тихонько Медведя толк ногой* (80, s. 148). Obrazná aktualizace minulosti je zde živým a bezprostředním způsobem vyprávění, kdy předávání expresivních a emocionálních pocitů mluvčího. Slovesnými tvary *ах, хват, толк* je zde také vyjádřena značná gradace děje. Díky tomu bude, podle našeho názoru, promluva a také personifikace medvěda vnímána stejně mluvčím i recipientem.

Pomocí citoslovcí mluvčí vyjadřuje svoje nálady, city nebo vůli, napodobují se jimi různé zvuky, jde o neohebný, významově nesamostatný slovní druh. Jsou to prostředky čistě soukromých a hovorových projevů, při kterých se mluvčí nekontroluje, je otevřený a projevuje se bezprostředně. Obsah a rozsah citoslovcí je velký, jedním slovem (*ах*) se dá vyjádřit radost i žal, překvapení i bolest. Jsou většinou vždy provázeny mimojazykovými prostředky, mimikou, gesty a zvuky. Samotné slovo reprezentující výraz citu je jen náznakem, je to jen

zvuková složka komplexního výrazu. K citoslovcím patří pauza, která se v písmu vyjadřuje čárkou (53).

K citoslovcím se řadí i onomatopoická slova. Od vlastních citoslovcí se liší tím, že se jimi pojmenovává zvukový jev napodobováním. Nejsou tedy spontánními výrazy. Od těchto citoslovcí se pak tvoří slovesa, která pojmenovávají zvuky a potom mají také expresivní zabarvení. Jsou to slova, která pojmenovávají velmi názorně a vyvolávají dost konkrétní představu o rozličných zvucích. Onomatopoická slovesa se tvoří i od některých onomatopoických podstatných jmen. Slovesa tohoto typu jsou častá v dětské řeči, kde je jejich expresivita trochu utlumená. Citoslovce, ani onomatopoická slova nejsou vhodná do oficiálních projevů (53).

5) Expresivní užití tvarů rozkazovacího způsobu vyjadřující minulost

Jednotné číslo rozkazovacího způsobu ve slovním spojení s *возьми и, возьми да и* slouží k expresivnímu vyjádření neočekávaného, náhlého, nenadálého děje v minulosti. Např.: *Положил я его на стол, чтобы ему операцию сделать, а он **возьми и умри** у меня под хлороформом* (95, s. 99). Co se týče aspektuálního kontextu, jde podle našeho názoru o řetězec navzájem se střídajících dějů, kdy je možné použít nedokonavý i dokonavý slovesný vid, stejně jako v následujícím případě. *Я пришел к нему записаться на курс, а он вдруг **возьми да и пригласи** меня к себе на вечер* (91, s. 421). Věty s tvary rozkazovacího způsobu mají často výrazně vyjádřen expresivní charakter, což se v ústní řeči vyjadřuje intonací a v psaném projevu autorskými poznámkami či značkami. Domníváme se dokonce, že užití sloves v nedokonavém vidu *бери да и приглашай* *меня* by zvýraznilo expresivitu výpovědi, neboť by tak byl kladen důraz na trvání děje v čase a intenzitu pozvání či neodbytnost dotyčného.

Jak se často uvádí v jazykové literatuře (16) (20) (30), tento postup při užívání rozkazovacího způsobu se upřednostňuje při vyjádření děje, který je nepříjemný či nežádoucí. Obrazná aktualizace minulosti, podle našeho názoru, dodává vyprávění expresivitu a zesiluje barvitost líčení.

Tato citová aktualizace s sebou nese různé prvky emočního zaujetí mluvčího. Posluchač, recipient výpovědi, chápe význam sdělení většinou přesně tak, jak to bylo myšleno řečníkem.

Také expresivní užití jednotného čísla rozkazovacího způsobu místo podmiňovacího způsobu v citově aktualizované výpovědi dodává výroku citové zabarvení a zvyšuje tak expresivitu výpovědi: ... *Эх, милейшая Сарра, **выиграй** я сто или двести тысяч, **показал** бы я вам, где раки зимуют* (95, s. 150). Z hlediska aspektuálního kontextu jde o předcházení děje - následování děje. Předcházející a následující děje jsou vyjádřeny tvarem slovesa dokonavého vidu. Na rozdíl od řetězce, který je neuzavřenou řadou dějů, je tento typ kontextu párovou konstrukcí, která nemůže obsahovat více jak dva prvky ***выиграй** я, **показал** бы я*.

Tento slovní obrat *выиграй я* lze nahradit slovesem v podmiňovacím způsobu: *если бы я выиграл...*, ale expresivita výpovědi by se zmenšila, přání výhry by již neznělo tak naléhavě, jako v případě užití tvaru rozkazovacího způsobu *выиграй я*. Tímto se, dle našeho názoru, výpověď stává citově aktualizovanou. Aktualizace je založena na přenosu budoucích dějů do plánu obrazného.

V tomto případě se hovořící plně přenesl do budoucnosti a mluví o nadcházející době, která už je pro něj současností v momentu promluvy. Tato obrazná aktualizace budoucnosti má, podle našeho názoru, zajistit, že vnímání recipienta se více méně bude shodovat s tím, co cítí mluvčí.

Tvar jednotného čísla rozkazovacího způsobu zůstává stejný u všech osob jednotného i množného čísla. *Прочитай я (ты, он, мы, вы, они) эту статью...* (19).

Jednotné číslo rozkazovacího způsobu může být nositelem modálního významu, a to v případě, kdy vyjadřuje potenciální činnost, nevyhnutelnost děje či vynucený děj. Příklad: *...Был вечер субботы – самое уютное время: завтра спи, сколько хочешь, целый день свободный* (93, s. 327). Při vyjádření potenciální činnosti je aktualizace v daném případě, jak se domníváme, založena na zevšeobecnění události.

V následujícím případě při vyjádření nevyhnutelnosti děje dodává obrazná aktualizace minulosti vyprávění živost a lehkost: *...Да, хлопотно с детьми, я вам скажу! – вздохнул Мойсей Мойсевич. – У меня у самого шесть человек. Одного учи, другого лечи, третьего на руках носи, а когда вырастут, так еще больше хлопот* (95, s. 421). Nedokonavý vid zde označuje děje, které se odehrávají současně, nebo doba děje zůstává blíže neurčena. Jde o sled dlouhotrvajících dějů. Je to typ kontextu, tvořený tvary nedokonavého vidu, které označují rozvíjející se, dlouhotrvající děje.

Při vynuceném procesu je tvary rozkazovacího způsobu vyjádřena neochota mluvčího: *...Женскому полу всегда во всем фортуна. ...Девушка платок уронила – ты поднимай, она входит – ты вставай и давай ей стул, уходит – ты проважай* (94, s. 279). Jedná se o předcházení - následování děje. Předcházející a následující děje jsou většinou vyjádřeny tvarem slovesa dokonavého vidu. Užití nedokonavého vidu zesiluje expresivitu výpovědi, stejně tak jako důraz na osobní zájmena a jejich opakování *она... – ты..., она... – ты...*. Je zde silná gradace děje. I tento typ kontextu párovou konstrukcí, která nemůže obsahovat více jak dva prvky *уронила – поднимай, входит – вставай, уходит – проважай*.

Tvary rozkazovacího způsobu tak vnášejí do citově aktualizované výpovědi expresivní a emocionální pocity, čím se tato výpověď stává obraznou aktualizací minulosti, přítomnosti i budoucnosti. Neboť ženy budou mít v tomto ohledu vždy nějaké výhody. Citová aktualizace promluvy je, jak se domníváme, v daném případě výčtem dějů, založena na zevšeobecnění události.

IV. Expresivní vyjádření přítomnosti, všeobecně platných a potenciálních dějů v citově aktualizované výpovědi

- 1) Tvary minulého času nedokonavého vidu vyjadřující přítomnost**
- 2) Minulý čas dokonavého vidu vyjadřující přítomnost**
- 3) Tvary budoucího času nedokonavého vidu pro vyjádření přítomnosti**
- 4) Tvary budoucího času nedokonavého vidu pro vyjádření všeobecně platných a potenciálních dějů**
- 5) Expresivita infinitivu, expresivita neosobních sloves, expresivita osobních zájmen a slovesných tvarů se zápornou částicí *не***

1) Tvary minulého času nedokonavého vidu vyjadřující přítomnost

Minulý čas nedokonavého vidu, jak uvádí A. I. Jefimov (19), vystupuje v přeneseném významu při časové transformaci v citově aktualizované výpovědi velmi zřídka. Například minulý čas nedokonavého vidu s významem perfekta dokáže vyjadřovat abstraktní přítomný čas: ... *Вишь ты, - обратился он к сыну, - в одном месте не начинал сеять, - теряешь половину урожая, - а в другом - взад-вперед, вдоль-поперек...* (11, s. 103). Tvar *не начинал* neoznačuje výsledek děje v minulosti, ale okolní kontext mající charakter výroku, jej zevšeobecňuje, používá tvarů přítomného času. *В продолжение водополья рыболовство, по большим рекам, производится особенным образом... Как скоро река прошла, но еще не выступала из берегов, сейчас начинается первая ловля рыбы «наметкой».* (11, s. 103). Jedná se zde o aspektuální kontext typu nástup děje - trvání děje. Kontrastu dokonavého a nedokonavého vidu je zde užito ke zdůraznění významu předešlého děje na pozadí následujícího. Je zde patrná generalizace děje, platí to pro všechny výlovy rybníků či řek.

Stejně tak i v tomto případě: *Миллионов сколько баб вас да девок, а все как звери лесные. Как выросла, так и помрет. Ничего не видала, ничего не слыхала. Мужик – тот хоть в кабаке... али в солдатстве, как я, узнает кое-что. А баба что?* (90, s. 412). Jde o kontext typu předcházení děje - následování děje, který je zároveň párovou konstrukcí. Tvary *не видала, не слыхала* označují výsledek děje v minulosti, ale okolní kontext, mající charakter výroku, jej zevšeobecňuje, má tvar přítomného času. Je to ustálené spojení, které má obecnou platnost, které často užívají většinou muži, pokud se chtějí vyjádřit ne zrovna lichotivě o ženách. Je zde vyjádřena velká míra expresivity, které je v konkrétním případě užito na obranu mužů, kteří často a rádi chodí do takovýchto „pohostinských zařízení“. V tomto případě, podle našeho názoru, ve velké míře záleží na tom, kdo je recipientem této promluvy. Zatímco muži to budou přijímat veskrze kladně, ženy samozřejmě naopak. Nejenže to nebude bráno jako důvod, proč by muži měli chodit do hospod, ale řečeno tímto způsobem to bude navíc chápáno jako urážka všech žen. Výrok může mít všeobecnou platnost (z hlediska většiny mužů), ale vnímání recipienta (většina žen) se rozhodně nebude shodovat s vnímáním mluvčího. Což může být, ale nemusí, často i úmyslné ze strany mužů. Toto hodnocení platí z hlediska těch sociálních rolí, které jsou přisuzovány mužům a ženám v naší společnosti.

Pokud recipient i mluvčí nereagují na stejné podněty podobně, ale vnímají stejné podněty různě, dochází často k nedorozuměním. Většinou ale mluvčí i recipient vnímají stejným způsobem, jak uvádí L. S. Vygotskij (59), který se danému problému věnoval hlavně při rozboru díla L. N. Tolstého. „Chápání řeči vyžaduje znalost všech okolností... Tolstoj obrací pozornost v díle především na to, že mezi lidmi žijícími v těsném psychologickém kontaktu je porozumění spíše pravidlem než výjimkou. Ve skutečnosti vše, co říkáme, vyžaduje posluchače, který ví, oč jde...“ (59, s. 274).

V hovorové řeči existuje slovní spojení, kdy je popírání (negace) děje v přítomnosti vyjádřeno kladným ironickým konstatováním, jako by se děj již uskutečnil (5). Tato ironie je vyjadřována slovesem v minulém čase nedokonavého vidu. – *Чего она тебе, на самом деле, повернуться не дает!* –

Да ну, боялся я ее! – отвечал Плещеев (8, s. 145). Ironické боялся я ее zde znamená не боюсь.

Do této kategorie také patří ustálená slovní spojení z lidové řeči: *Плевал я..., Чихал я...* Рř.: *Не боялась сирены соседка, и привыкла к ней мать понемногу. И плевал я, здоровый трехлетка, на воздушную эту тревогу.* (75, s. 66). Jde o kontext typu trvání – neočekávaný nástup dějů, ve kterém se nachází mnoho slovesných tvarů dokonavého či nedokonavého vidu, které označují střídající se děje. V této citové aktualizaci je vyjádřeno velké emoční zaujetí mluvčího. Posлуhač, recipient výpovědi, chápe význam sdělení většinou přesně tak, jak to bylo myšleno řečníkem.

Stejně tak v dalším případě: ... *Значит, все это время я как голый ходил перед вами? Перед всеми?! - Подожди, Коль. По порядку... - Чихал я на порядок! Да, скажи? Да?!* (85, s. 110). I zde jde o kontext umožňující použití obou slovesných vidů s neočekávaným nástupem děje. Negace děje v přítomnosti je vyjádřena kladným ironickým konstatováním, jako by se děj již uskutečnil. U minulého času *чихал я* je aktualizace založena na modálních odstínech rozrušení, ale také odhodlání, přesvědčení a rozhodnosti danou situaci řešit. Obrazná aktualizace přítomnosti pomocí slovesa v minulém čase je zde živým a bezprostředním způsobem vyprávění.

Рř.: *Прошу пана заметить - лишь приличие удержало меня от скандала... Сто раз я мог вспылить... Не ел я завтраков у миллиардеров! Чихал я на эти завтраки... Могу не хуже сам заказать у "Лаперуза" и не буду выслушивать оскорблений уличной девки...*(87, s. 94). Ironie je vyjadřována slovesem v minulém čase nedokonavého vidu. Užitím obratu *чихал я* se výpověď, dle našeho názoru, stává citově aktualizovanou. Aktualizace je založena na přenosu přítomného děje do minulosti. Užitím minulého času je dáváno najevo, že věc je vyřízená. Recipient, pokud zná okolnosti děje, to většinou přijímá také tak. Jinak by se mohlo stát, že tato výpověď v něm vyvolá dojem, že mluvčí to nemyslí vážně a jenom přehání.

2) Minulý čas dokonavého vidu vyjadřující přítomnost

Tvar minulého dokonavého, který se ocitá v kontextu s významem přítomného času opakujícího se, obyčejného děje, popisuje děj či část opakující se situace tak, jako by byla konkrétní a jedinečná. Přitom tvar minulého času si uchovává svůj gramatický význam času. Střetávají se zde dva významy: význam abstraktního času přítomného, který vyplývá z kontextu, a význam minulého času, jenž je vyjádřen gramatickým tvarem slovesa. Díky kontrastu těchto dvou významů se vztah děje k minulosti stává přeneseným, obrazným a expresivita vyjádření je výraznější. Děj se pouze zobrazuje tak, jako kdyby k němu již došlo, jako kdyby se již uskutečnil. Ale ve skutečnosti je řeč o obyčejných nebo typických situacích, které se vztahují k časovému plánu abstraktnímu přítomnému. Např. *Хорошо, Никешка, в солдатах! Встал утром..., лошадь вычистил..., ранец...Щи, каша... ходи! Вытягивайся! Ну, да ведь солдат работы не боится!* (11, s. 101). Děje jako *встал, вычистил* jsou obrazně představovány, jako by již proběhly. Z hlediska aspektuálního kontextu jde o řetězec dějů. Podtext je přibližně takový: Představte si, stalo se to, to a to... Přitom máme pocit, že se to děje v přítomnosti obecně. Tento dojem navozuje i příslovce *утром*. Minulý čas navíc navozuje pocit, že jde o každodenní rutinu, že se vždy tak dělo a děje dodnes. Po běžných denních povinnostech ... *ходи!* – *мůžeš jít!* Expresivitu umocňuje i rozkazovací způsob. Dále je hned na začátku řečeno: *Хорошо, Никешка, в солдатах!* a na konci je to potvrzeno ... *солдат работы не боится!*. Což má pro většinu recipientů téměř všeobecnou platnost, neboť řeč je o typické situaci. Všeobecně se předpokládá, že voják se nebojí (nejen) práce.

Tvar slovesa v minulém čase dokonavého vidu má často perfektní význam, označuje skutečnost jako výsledek předchozího děje. Např.: *Весною, покуда лист еще не **распустился**, а сок дерева уже **бросился** из корня вверху **надулись** почки на ветвях, всего благонадежнее срезывать удилица...* (8, s. 138). Zde se jedná o sled dlouhotrvajících dějů, kde je skutečnost výsledkem předchozího děje.

V dalším případě jde o aspektuální kontext typu předcházení děje - následování děje. *Изредка поздней осенью выдаются такие дни...когда теплый туман как залег с утра над рекой, так и лежит, не редея, до самого вечера* (8, s. 139). Tento typ kontextu je párovou konstrukcí *как - так*.

Také v tomto případě jde o perfektní význam slovesa v minulém čase dokonavého vidu, který označuje skutečnost jako výsledek předchozího děje. *Настоящий лов рыбы бывает только осенью, и если хлеб вовремя не созрел, то лучше уж нанять работницу...* (8, s. 139).

Perfektní význam není stálým příznakem tvarů minulého času dokonavého vidu. V mnoha případech toto chybí. Děj, vyjádřený tvarem minulého dokonavého, vstupuje do vztahu s dalšími ději v situaci i v kontextu. Jde především o vyjádření toho, co tomu předcházelo, o zdůraznění protikladu předcházejícího a následujícího.

Takovéto obrazné užití sloves v minulém čase dokonavého vidu bývá omezeno tím, že předcházející děj se vyjadřuje pomocí párové konstrukci - v této konstrukci se objevují dva děje, které tvoří obecné, opakující se situace a vyjadřují tak všeobecně platnou přítomnost. Např.: *...Старые люди так говорили: «гости – люди полневольные, - где посадили, там и сидят»*. Je vyjádřena posloupnost dějů: nejdřív *посадили* a pak *сидят* (82, s. 277). Většina mluvčích i recipientů bude tuto citově aktualizovanou výpověď vnímat přibližně stejně, tedy jako všeobecně platnou a přijímanou. Záleží ovšem na době a společenské situaci. Někdo to může pochopit ne jako všeobecně platnou pravdu, kdy bylo běžné, že host zůstane sedět tam, kam ho posadí v rámci společenského chování, ale lze to pochopit i jako nepřilíš lichotivé hodnocení některých hostů. Což potvrzují i přísloví *Где посадят (гостя), там и сиди...*, které bude spíše bráno jako příkaz. Podobné je to i zde *Погасил невзначай свечу - жди гостей* (18, s. 232).

Nejčastěji se daný jev realizuje v souvětí podřadném s vedlejšími větami časovými nebo podmínkovými. Vyjadřuje se děj předcházející ději jinému, který je většinou vyjádřen tvarem přítomného nedokonavého, přítomného budoucího dokonavého nebo imperativem. *После того как лесоруб спилил дерево, оно очищается от вершинника, сучьев...*(8, s. 139). *Какие-то очумелые они совсем... толкуешь, толкуешь ему, а отвернулся, он свое* (82, s. 247). *Отца моего не знаешь, что ли? Если загорелось – не удержишь* (8, s. 140). Jde o aspektuální kontext typu trvání děje - současné trvání děje. Tento druh kontextu se vyznačuje párovými konstrukcemi typu: *Когда..., то...; Если что-то..., то...; Пока не..., то...* atp. Tvary nedokonavého vidu (*очищается*) se vyskytují v souvětích podřadných.

Tvar minulého dokonavého se také může vyskytovat v souvětí souřadném i v souvětí s několikanásobným přísudkem. Jednotlivé věty jsou spojeny spojkami *и, да и, а, как*. Např.: *Это ведь не в Хабаровск лететь: купил билет – и лети. Это дальше Хабаровска* (8, s. 140). Jde o aspektuální kontext typu předcházení děje - následování děje. Také tento typ kontextu je párovou konstrukcí, která obsahuje dva prvky (*вот погляжу, как работают, купил – лети*).

Tvar minulého dokonavého může vyjadřovat následování, časovou posloupnost ve vztahu k předcházejícímu ději. *Распотырил пальцы – счастье увязло: рот на распаху – а оно и туда* (18, s. 42). Velkou expresivitu zde vyjadřuje už samotné slovo *счастье*. Je zde několik různých aspektů. Slovo štěstí má vztah k přítomnosti, k minulosti, i budoucnosti. Je to svým způsobem to, o co se člověk ve svém životě permanentně snaží. Přeje si to, a když nakonec získá, co chce, ani si neuvědomuje, že to je ono „kýžené“ štěstí, po kterém tak toužil. *Не наше счастье, чтоб найти, а чтоб потерять* (18, s. 42). Také se může stát, že ono získané štěstí nakonec „přinese smůlu“. Není vždy štěstím dostat to, co si nejvíce přejeme. Vlastní lexikální význam slova štěstí naznačuje, že jde o něco, co je konstantní ve vztahu k času. Štěstí se promítá do všech časových plánů. Domníváme se, že samotný gramatický tvar není určující při vyjadřování expresivity. Ať už je užito jakéhokoli gramatického tvaru slovesa, samotné slovo

štěstí v daném kontextu (a snad vždy?) zesiluje expresivitu ve výpovědi a mění ji na citově aktualizovanou.

Мужчина-то куда захотел, туда и пошел. А девушке одна дорога (82, s. 322). Podle našeho názoru zde jde o aspektuální kontext typu předcházení děje - následování děje. Také tento typ kontextu je párovou konstrukcí, která obsahuje dva prvky *куда захотел, туда пошел*.

Zvláštní typ užití tvarů minulého času dokonavého vidu tvoří konstrukce vedlejší věty časové se spojkou *пока (покуда) не*. Minulý čas zde vyjadřuje děj, který je jakýmsi časovým předělem, přerušuje průběh jiného děje. Většinou se tak děje pomocí tvarů sloves přítomného času nedokonavého vidu. *Во время прибывающей полои воды рыба идет вверх. Покуда река не разлилась - она держится около берегов...И так, береговой лов наметкою продолжается только до тех пор, покуда река не вышла из берегов* (8, s. 143). *Все вы, сынки таковские... Пока не нажил своего приплodu, до тех пор и не лежит у вас душа к родительским страданиям* (96, s. 253). V těchto případech jde o aspektuální kontext typu trvání děje – nástup děje jako přerušování trvání procesu, umožňující použít oba slovesné typy. V tomto případě má důležitý význam syntaktická konstrukce se spojkou *пока не, покуда река не*, po níž může být užito pouze slovesa v dokonavém vidu *вышла, нажил*.

Užití tvaru minulého dokonavého s vyjádřením časové posloupnosti se používá při aktualizaci jinak citově neutrálních výpovědí, a to nejvíce v souvětí souřadném a ve větách s několikanásobným přísudkem. *Из осоки вью путь. А? Свил сегодня, а через три дня оно порвалось* (8, s. 142). Minulým časem dokonavého vidu jsou naznačeny negativní pocity mluvčího, který se vlastně snažil úplně zbytečně. Z hlediska aspektuálního kontextu je to párový typ předcházení – následování dějů, které jsou vyjádřeny dokonavým videm *свил - порвалось*. Stejně tak, jako v následujícím případě: *У меня десятки всяких соображений. Мелькнут - и пропали* (8, s. 141). Minulý čas dokonavého vidu naznačuje všeobecnou platnost této výpovědi. Slovní spojení *и пропали* nasvědčuje, že „desítky nejrůznějších úvah“ byly k ničemu. Citově zabarvené je i označení *десятки всяких соображений*. Nebylo jich pár, ale desítky! A

různých! Také ale i v tomto případě se může vnímání mluvčího a recipienta lišit. Zatímco mluvčí to může myslet jako kladný rys své povahy (tolik jich bylo!...), recipient to může přijímat negativně, částečně i ironicky.

Tvary minulého času dokonavého vidu vyjadřující přítomnost lze použít nejen v násobné párové konstrukci, ale také v násobné řetězové konstrukci, kdy se jedná o opakování situace, kterou tvoří řetězec dějů, které se střídají. Je zde několik gramatických časů. Např.: *В отряде заведен такой порядок: командир осмотрел площадку, бросил дымовую шашку, чтобы узнать ветер, сел* (8, s. 140). Jedná se o generalizování situace. Je to tak prostě vždycky, s tím se nedá nic dělat.

Tvar minulého dokonavého se využívá hlavně k výraznému a expresivnímu vyjádření minulosti ve vztahu k jinému ději, situaci, může vyjadřovat následnost dějů a v některých případech se může podílet na vyjádření řetězové dějové reakce. Vyjádření toho nebo jiného vztahu, souvztažnosti dějů napomáhá k uskutečnění sémantického posunu, kdy tvar minulého dokonavého dostává možnost vystupovat v kontextu jako abstraktní přítomný. Význam minulého je oslaben a přetváří se do významu přeneseného, a tak napomáhá kontextu k vytvoření obecné časové perspektivy abstraktního přítomného.

Funkce minulého času jsou shodné s funkcemi tvarů sloves přítomného-budoucího dokonavého v plánu abstraktního přítomného. Většinou existuje možnost záměny tvarů končících na –л tvary budoucího času dokonavého vidu. *Бывает ведь так: уехал человек, которого боялись ... и тут-то начинается... Они всегда первые. Пришли, поставили палатки и начали* (8, s.143). Jde o typ kontextu předcházejícího a následujícího děje, které jsou vyjádřeny dokonavým videm. Expresivita citově aktualizované výpovědi je při užití slovesa v minulém čase dokonavého vidu vyšší, než kdybychom použili tvar slovesa v budoucím čase dokonavého vidu *уедет, придут, поставят, начнут*.

Někdy je v jednom kontextu užito i více těchto slovesných časů, což také přispívá k zesílení expresivity výpovědi v párové konstrukci kontextu předcházení – následování děje: *Городничий – хозяин города. Что бы ни было, отвечай; казначейство обокрадут – виноват; церковь сгорела – виноват, пьяных много на улице – виноват...*(76, s. 201). K tomuto se přidává ještě dobový aspekt a lexikální významy sloves. Je všeobecně přijímáno, že krást se nemá, ale krade se. Je zde mnohem větší pravděpodobnost toho, že se pije a krade, než toho, že vyhoří kostel. Ale i přesto se to stávalo, neboť tehdy bývaly kostely nebo alespoň některé jejich části ze dřeva. Je zde vyjádřena velká míra zodpovědnosti a vážnost funkce městského hejtmana (v Rusku do r.1862) (65, s. 177), neboť je zodpovědný i za věci, u kterých je více než pravděpodobné, že se budou dít. Emocionální aktualizace je zde vyjádřena i dlouhým výčtem všech jeho povinností.

Rozdíl mezi těmito dvěma tvary *обокрадут*, *сгорела* je v tom, že tvaru budoucího času chybí přenesený význam do minulosti, nemůže mít perfektní (ukončený) význam a je charakterizován menší expresivitou. Užití budoucího času dokonavého vidu v kontextu abstraktního je přímé, kdežto užití tvarů minulého dokonavého je nepřímé, v přeneseném významu. Tento tvar je v rozporu s kontextem přítomného abstraktního času a tím vytváří napětí. Tvar vyjadřuje minulost, kdežto kontext přítomnost. Tvar *сгорела* poukazuje na určení děje v čase, ale kontext mluví o abstraktnosti a více méně nereálnosti, neboť děj je možný, ale v daném kontextu nereálný. Větší expresivita tvarů na –л vzniká díky jejich vlastnosti vytvářet přenesený význam.

Užití budoucího času dokonavého vidu má širší uplatnění než užití minulého času dokonavého vidu. Všechny tvary minulého dokonavého mohou být zaměněny tvary budoucího dokonavého, ale naopak už to vždy možné není. *Он, срок, вещь такая, что ежели его упустишь, то никак не вернешь* (8, s. 143). Můžeme nahradit sloveso *упустишь* slovesem *упустил*, ale zaměnit sloveso *не вернешь* slovesem *не вернул* už nelze.

Zvláštním typem užití minulého času dokonavého vidu v kontextu abstraktního přítomného času je jeho užití s modálním (expresivním) odstínem lehce proveditelné skutečnosti. Mluvíme o dějích či situacích, které jsou obecné a mohou se uskutečnit kdykoliv. *Какой труд? Сел, написал и все тут. чехов* (95, s. 211). Příznakem této modaloty je možnost zaměnit tvar minulého času dokonavého vidu infinitivem *сесть, написать* nebo 2.osobou jedn.čís. budoucího času *сядешь, напишешь*. Další příklad: *Как же так сразу! Разве можно? Это ведь не шапку купить – надел и пошел*. Lze říci *надеть и пойти* nebo *наденешь и пойдешь*. Neboť i infinitiv a 2.osoba jedn.čís. se vyznačují velkou mírou expresivity (33). Význam lehce realizovatelného děje je vyjádřen tvary minulého času dokonavého vidu ve spojení s dalšími obraty jako *Какой труд?, Это ведь не шапку купить...* Také zde jde o předcházení a následování děje, aspektuální kontext je párovou konstrukcí *надел и пошел, сел - написал*.

Užití tvarů minulého času dokonavého vidu v kontextu abstraktního přítomného je stylisticky ohraničeno. Je charakteristické, jak uvádí M. J. Glovinská (16), především pro hovorovou řeč s expresivním nábojem.

3) Tvary budoucího času nedokonavého vidu pro vyjádření přítomnosti

Výskyt těchto tvarů sloves v přeneseném významu není tak častý jako u předešlých. Jak uvádí A. I. Jefimov, a k jehož názoru se přikláníme i my, «...это объясняется его спецификой, так как оно выражает лишь действие предполагаемое, гипотетическое.» (19, s. 408).

Tvary budoucího času nedokonavého vidu v přeneseném významu se užívají pro vyjádření obecného času přítomného. př.: *Мужчина (если он настоящий мужчина) не способен здраво рассчитывать в любви. Он будет прежде всего **стремиться** завоевать, заполучить свою любовь* (8, s. 167). Tyto tvary budoucího času nedokonavého vidu v přeneseném významu se podřizují okolnímu kontextu, který je tvořen sledem dlouhotrvajících dějů. *В подгородных населенных местах птица обычно осторожнее, и даже опытному охотнику не всегда удастся выманить из чащобы осторожного петушка. Долго **будет** он **перекликаться** с охотником, **перепархивать** и **дразнить** его, на выстрел, однако, не подлетая* (8, s. 167). Děje se v daných podmínkách vztahují k obecnému časovému plánu přítomného času. Tyto tvary budoucího času nedokonavého vidu lze zaměňovat tvary sloves v přítomném čase, např.: *стремится, приглядываешься, перекликается, перепархивает и дразнит*. Avšak vlastní gramatický význam budoucího času daného slovesného tvaru, který zde vyjadřuje sémantický příznak následování dějů, se neztrácí. Projevuje se v obou variantách.

V přeneseném významu mohou tvary budoucího času nedokonavého vidu vyjadřovat odhodlanost, připravenost uskutečnit děj. *Андрей Лаврентьевич – домовитый, рачительный командир... Он не поленится задраться под танк, облазает все землянки, заглянет на батальонную кухню, битый час **будет** **заниматься** с отделением новичков* (8, s. 167). U výčtu stálých vlastností subjektu je zde jeden z dějů *битый час будет заниматься* s expresivním příznakem připravenosti, možná spíše jistoty vypravěče v tom, že subjekt je neustále připraven uskutečnit děj. Jako kdybychom řekli *Он готов заниматься*. I zde se jedná, podle našeho názoru, o kontext tvořený řadou dlouhotrvajících

dějů. Nedokonavý vid označuje děje, které se odehrávají současně, nebo doba děje není blíže určena.

V kontextu je možné vyjádřit expresivní modální příznak vynucené potřeby, která se vztahuje k přítomnosti, ale nevylučuje se budoucnost. *Купцы наши – чистые варвары... Первым делом ему нужно гнилой товар продать, – три года будет врать, божиться, плакать – подсовывать гнилье, покуда и свежее у него не сгниет...* (86, s. 311). Jedná se o kontext složený ze sledu dlouhotrvajících dějů *будет врать, божиться, плакать* a zároveň párové konstrukce trvání – současné trvání děje *подсовывать, покуда не сгниет*. V takových příkladech se lexikálně zdůrazňuje doba trvání děje, např. *три года* - je zde dokonce vyjádřena připravenost uskutečňovat nepřiměřeně dlouhotrvající děj. Při záměně tvarů budoucího času nedokonavého vidu tvarem slovesa v přítomném čase se obecný smysl vyjádření nezmění, ale příznak odhodlání zmizí, např. *битый час занимается с отделением новичков...* V některých případech je příznak odhodlání natolik výrazný, že záměna slovesných tvarů je nemožná. Je mnohem lehčí zaměnit sloveso v budoucím čase nedokonavého vidu slovním obratem s *готов*, např.: *...три года готов врать, божиться, плакать...* než slovesem v přítomném čase (*врет, божится, плачет*).

Tvar budoucího času nedokonavého vidu může někdy vyjadřovat příznak přesvědčení či jistoty v tom, že obyčejná, typická situace se musí nebo nemá stát. V tomto případě se výrazně projevuje vlastní gramatický význam těchto slovesných tvarů. např.: *...В литературе, как и в жизни, нужно помнить одно правило, что человек будет тысячу раз рассказывать в том, что говорил много, но никогда, что мало* (8, s.167). Kontextem je vyjadřováno, že takto to bývá vždy, a tak to musí být. A to navždy. Tímto způsobem je budoucnost obsažena v širokém pojetí obecnosti. Což naznačuje i možnost záměny slovesa. V takovém případě, kdy se tvary budoucího času nedokonavého vidu zamění za obyčejný přítomný čas, mizí (ale ne zcela) modální expresivní příznak přesvědčení, i souvztažnost obecného přítomného času s budoucností: *...человек тысячу раз рассказывает...* Zůstává však zde expresivita vyjádřena

lexikálním významem slov *тысячу* a *расскаивается*. Emoční náboj tohoto slovního spojení si uvědomí každý (mluvčí i recipient), kdo nejednou, ale přímo tisíckrát něčeho litoval.

Další příklady:...*Давно замечено, что пассажиры волнуются, когда показывают проводникам билеты... И всегда найдется среди пассажиров какой-нибудь не совсем уверенный в своем билете человек. Он обязательно будет во всем соглашаться с проводником и даже заискивать перед ним...* (8, s. 168). Jedná se o řetězec postupných, navzájem se střídajících dějů vyjádřených nedokonavým videm. Stejně tak v následujícím příkladě: *Вернувшись из далекого путешествия, обязательно будешь хвастаться, рассказывать диковинные вещи* (8, s. 167). Pokud se v těchto dvou případech použije přítomný čas *соглашается, заискивает, хвастаешься, рассказываешь*, tak příznak přesvědčení bude vyjádřen pouze slovem *обязательно*, ale už ne slovesným tvarem. Tato varianta užití tvarů budoucího času nedokonavého vidu je spojena s 2. os. jednot. čísla, což zvyšuje expresivitu výrovně. *Деревенский человек не будет тревожить доктора по пустякам* (11, s. 108).

Tvary budoucího času nedokonavého vidu se mohou vyskytovat v podmínkových a přípustkových větách s modálním příznakem neuskutečnitelnosti, hypotetické možnosti: *Разве ж один охотник, да еще с одностволкой, может убить волчицу? Нет. Месяц будет ходить, а не уьет* (8, s. 169). Párová konstrukce *будет ходить, а не уьет* naznačuje, že jde o aspektuální kontext typu předcházení – následování děje. Podobně je tomu v dalším případě: *....Я, например, в дороге спать не могу,- хоть убейте, а не засну... Я одну, другую, третью ночь не буду спать, а все-таки не засну* (8, s. 167). V časovém plánu obecného přítomného času se připouští, že i přes dlouhou dobu trvání děje či skutečnosti (v tomto se projevuje význam slovesného tvaru budoucího času nedokonavého vidu), výsledného cíle nebude dosaženo. Předpoklad, domněnka je spojena s příznakem neuskutečnitelnosti, nereálnosti.

Význam obyčejnosti, typičnosti, obecnosti, který vyjadřuje kontext, se může vztahovat i k minulosti.př.: *Перед самым сенокосом в селе начиналась короткая, но энергичная пора...Называлась она навозной. Тогда не будешь различать, откуда наносит цветами, а откуда наносит пасекой, тогда все заглушит и одолеет и один будет господствовать целую неделю иной по силе и крепости, иной по самой окраске своей непередаваемый аромат* (8, s. 167). Jedná se o běžnou, typickou situaci, vyjádřenou sledem dlouhotrvajících dějů, přesto jde o kontext tvořený tvary dokonavého vidu, i když by se mělo použít vidu nedokonavého, protože se jedná o typické, opakující se situace. Tím se, dle našeho názoru, výpověď stává citově aktualizovanou. Aktualizace je založena na přenosu budoucích dějů do plánu obrazného: *Об арифметике и помину не было: вряд ли и считать-то умел, но зато лакомиться, франтить – мастер! Целое утро будет сидеть и не пошевелится, только завей ему волосы* (8, s. 167). Zde je navíc vyjádřen modální příznak připravenosti a odhodlanosti.

4) Tvary budoucího času nedokonavého vidu pro vyjádření všeobecně platných a potenciálních dějů

Zvláštním druhem expresivního užití přeneseného významu slovesných tvarů budoucího času nedokonavého vidu jsou příklady, kdy mluvčí děj generalizuje na základě určitého faktu a vlastního emočního vztahu k situaci.

Silně citově zabarvené bývá užití formy budoucího času *буду, budeš ...* + infinitiv místo času přítomného. Časté jsou tyto formy zvláště v řečnických otázkách (46). Např.:...*Запрягая в косилку коней, гремел хозяин: - Христа ради взял его, а он будет с сукиными сынами якишаться...* (96, s. 549). Expresivita je zesílena i doprovodnými expresivními lexikálními prostředky jako je *Христа ради, с сукиными сынами*. Také samotné sloveso *будет якишаться* je nespisovné, charakteristické pro hovorovou řeč.

Огромный будочник...выскочил из будки, повернул его к себе спиной и гаркнул: «Всякая сволочь по ночам будет беспокоить!» (8, s. 170). Rozhořčení vypravěče vyvolává neslučitelnost subjektu a děje, do kterého tento subjekt zasahuje. *Ваш сын ведет себя очень плохо, -- сказала тетя, сидевшая у окна. А с вами я вообще не желаю разговаривать,- ответило кожаное пальто.- Еще секретарши будут мне указывать!...* (8, s. 170). Z hlediska vypravěče si totiž tento subjekt zaslouží pouze opovržení: *взял Христа ради, а якишается; всякая сволочь, а беспокоит; секретарша, а указывает, смеет указывать*. Jak už bylo řečeno, mluvčí v tomto případě děj generalizuje na základě určitého faktu a vlastního emočního vztahu k situaci. Takže nakonec nejen nějaká jedna sekretářka, ale všechny sekretářky si snad myslí, že mohou na něco poukazovat. A to nejen v tomto konkrétním případě, ale ve všech případech vůbec.

Užití slovesných tvarů budoucího času nedokonavého vidu je velmi podobné užití slovesných tvarů přítomného času v emocionálně motivované aktualizaci. I zde se zevšeobecňuje. Konkrétní situace, která vyvolává u hovořícího určité emoce, je představena jako všeobecně platná. To platí i pro další příklady expresivního užití slovesných tvarů budoucího času nedokonavého

vidu v obrazném, přeneseném užití: *Как же, из под наших гончих он травить будет! За лисицу хватает!... А этого хочешь?- говорил охотник, указывая на кинжал и, вероятно, воображая, что он все еще говорит с своим врагом* (89, s. 470). *Тот, сопротивляясь, бормотал: Ты не гори дюже! Не гори! Он будет камнями шибаться, а ему молчи? Пусти!.. Пусти, тебе добром говорят!* (97, s. 331). V takovýchto případech je zdůrazněna neslučitelnost děje, který vyvolal rozhořčení u vypravěče, a děje, ke kterému je vypravěč donucen a musí ho vykonat proti své vůli: *он будет камнями шибаться, а ему молчи?..* nebo *...стрелять будет, а я должен с ребячьей рогаткой ездить?..* Neslučitelnost děje je podtržena také samou výstavbou syntaktické konstrukce *а ему молчи?* (a on aby mlčel?). Také sloveso *а я должен ездить* naznačuje rozhořčení mluvčího.

Nebo je děj v protikladu s bezprostřední reakcí vypravěče: *...он травить будет! ... а этого хочешь?* V takovémto případě se projevuje zvláštní příznak „zlé vůle“, který vypravěč připisuje svému protivníkovi. Nápadně ostrá, prudká, náhlá a výrazná expresivita dodává podobným slovním obrátům charakter hovorovosti.

Ve výše uvedených případech, jak uvádí ve svých pracích M. J. Glovinská (16) a N. D. Arutjunovová (4), se konflikt mezi gramatickým tvarem a kontextem řeší kompromisem. Kontext se nachází ve stavu, kdy „nutí“ tvar budoucího času nedokonavého vidu vplynout do přítomnosti, ale přitom není schopen tento slovesný tvar zbavit svého gramatického významu. Výsledkem střetu významu slovesného tvaru budoucího času nedokonavého vidu a významu kontextu je vyjádření časového plánu přítomnosti, která nevylučuje, ale zahrnuje v sobě i budoucnost. Vztah k budoucnosti je vyjádřen různými modálními příznaky. Rozpor mezi jednotlivými významy obecného přítomného a budoucího času je překonán expresivitou.

5) Expresivita infinitivu, expresivita neosobních sloves, expresivita osobních zájmen a slovesných tvarů se zápornou částicí *не*

Expresivita infinitivu

Pokud je infinitiv ve větě podmětem, tak jeho expresivita záleží na tom, jaký se s ním pojí přísudek. Expresivita infinitivu je určována jak koncovkami sloves, které mají různé významové odstíny, tak i jejich syntaktickými infinitivními vazbami. Pro hovorovou řeč je typické, že u podmětu, který je tvořen infinitivem, je přísudek, který je vyjádřen slovesem nebo příslovečným určením: *ехать опасно, обмануть не удалось, курить вредно* atd.

Pro hovorovou řeč jsou typické i další větné konstrukce: *«Не любить – погубить, значит, жизнь молодую»* (19).

Ve větné struktuře, kde je podmět vyjádřen infinitivem, která se často užívá v knižním stylu, je charakteristické užití podstatného či přídavného jména jako přísudku. Knižnost je dána tím, že se proti infinitivu staví slova, která vyjadřují předmět nebo vlastnost. Např.: *«Переноситься мыслью и чувством в другое существо – это душевное действие, чуждое Алексею Александровичу»* (88, s. 511).

Využití infinitivu jako přísudku je typické pro národní epickou poezii. Např. *«И царица хохотать и плечами пожимать...»* (84, s. 78).

Je třeba zmínit případy užití infinitivu typické v hovorové řeči, kdy je k infinitivu jako přísudek připojen rozkazovací způsob téhož slovesa. *«Любить – не люби, да почаще взглядывай»*, *«Шутить – шути, да людей не муди»* (18, s. 301). *«Шутить шути, да рожь купи»* (18, s. 301). Tyto případy se již vztahují k stylistické syntaxi.

Stylisticky významné jsou i přechodníky typu *знаючи, толкаячи, имеючи*. M. V. Lomonosov zdůrazňoval, že užívání přechodníků je typické pro ústní řeč v ruském jazyce, a také v umělecké literatuře 18. - 19. století, hlavně při stylizaci hovorové řeči či folklóru a v přímé řeči hrdinů (19).

Jak uvádí A. I. Jefimov (19), M. J. Lermontov často cíleně používal přechodníky jako stylistický prostředek ve svém díle «Песня о купце Калашникове», aby napodobil styl charakteristický pro bohatýrské písně a byliny. V jiných jeho dílech («Демон», «Мцыри», «Смерть поэта») se přechodníky nevyskytují. Např.: *Над Москвою великой, златоглавою, Над стеной кремлевской белокаменной, Из-за дальних лесов, из-за синих гор, По тесовым кровелькам **играючи**, Тучки серые **разгоняючи**, Заря алая подымается...* (19, s. 411).

Expresivita neosobních sloves

Většina těchto neosobních sloves označuje přírodní jevy: *вечереет, темнеет, морозит, светает* atd.

Další skupina označuje stavy a pocity živých bytostí: *знобит, спится, неможется, не сидится, думается, дремлется, взорвало, колет, подмывает, не поется, тошнит* atd.

Existují také slovesa, která označují přání, rozkaz, možnost, povinnost: *доведется, хочется, придется*.

Mnohá z těchto sloves se užívají v přeneseném významu. Např. *колотит, колет, дергает, давит, сосет* (под ложечкой), *ломает, подкатило, обметало* (губы) atd.

Tato slovesa jsou charakteristická pro hovorovou řeč. «*Печорин страстно любил охоту, и, бывало, его так и подмывает в лес, на охоту за козами*» (19). V tomto případě je výpověď citově aktualizována i užitím sloveného tvaru *бывало*, který naznačuje, že jde o minulost a slovesa *подмывает*, které je v přítomném čase.

Expresivita osobních zájmen

Jelikož existuje jazyková norma, existují i výjimky, které způsobují že v jazyce vznikají paralelní tvary, které se mohou navzájem nahrazovat. Jsou synonymní. Jak uvádí A. I. Jefimov, tato slovesná synonymie ještě není dokonale prozkoumána (19). Užitím osobních zájmen se zesiluje expresivita ve výpovědi a také tímto ji činí citově aktualizovanou.

1. a 2. osoba sloves přítomného času se užívají bez osobního zájmena (*вхожу, встречаю, рассказываю*) i s osobním zájmenem (*я обращаюсь, ты придешь*). Jak uvádí A. I. Jefimov, v hovorové řeči i v literatuře se užívají jednoduché slovesné tvary bez zájmen.

V. V. Vinogradov (14) poukazuje na to, že užívat slovesa s osobními zájmeny je neutrální způsob jejich užívání a je běžnější než užívání slovesných tvarů bez osobního zájmena. A vědomé či úmyslné užívání sloves bez osobního zájmena vyjadřuje různé příznaky expresivity.

Toto je časté i u slovesných tvarů budoucího času, např.: *«Захочу - будет твой муж столоначальником. Не захочу -- не будет твой муж столоначальником»* (19, s. 410).

Při užívání minulého času se zdá, že normou je samozřejmé užití osobních zájmen. Protože při užití slovesného tvaru minulého času, např. *читал* bez osobního zájmena chybí ukazatel činitele děje. Přesto se v hovorové řeči nebo v uměleckých textech se často užívá slovesný tvar minulého času bez osobního zájmena. Např. : *«Да ведь сам собою дошел, собственным умом»* (tj. ...я дошел) (76, s. 98). *«А видел ли слона? Каков собой на взгляд?»* (80, s. 120).

To samé platí i u přísloví: *«Назвался груздем – полезай в кузов»* (18). Z hlediska aspektuálního kontextu se jedná o párovou konstrukci předcházení a následování děje, kdy děje jsou vyjádřeny dokonavým videm.

Buslajev F. I. (19) uvádí, že 1. a 2. osoba se gramaticky odlišují od tvarů 3. osoby: 1. a 2. osoba označují především vztah mezi hovořícím a posluchačem, jedná se především o živé osoby. Kdežto 3. osoba může označovat jak osoby, tak neživé předměty.

Užití osobních zájmen závisí na stupni zobecňování. Obzvláště často se tak používá 2. osoba, hlavně v příslovích. Např. *«Тише едешь, дальше будешь», «Поспішиши - людей насмешиши».* *«Спешить не спеши, а поторапливайся»* (18, s. 61). Také zde se jedná o párovou konstrukci kontextu tvořenou předcházejícím a následujícím dějem.

2. osobu lze často použít ve významu 1. osoby. *«Встанешь, бывало ...».* V takových případech až podle kontextu poznáme, zda se 2. os. jedn. čísla vztahuje k jakékoli osobě nebo k samému mluvčímu: *«Умрешь – похоронят...».* *«С утра до ночи, все на ногах, покою не знаю, а ночью ляжешь под одеялом и боишься, как бы к больному не потащили»* (95, s. 255).

Také stojí za povšimnutí synonymie mezi 1. os. a 3. os. sloves, která se uplatňuje v těch případech, kdy subjekt charakterizuje sám sebe jako jinou osobu, jako někoho jiného. Např. ... *«Это удивительно, как я умна и как... она мила», продолжала она, говоря про себя в третьем лице и воображая, что это говорит про нее очень умный, самый умный и самый хороший мужчина»* (89, s. 299).

Vztahy mezi osobními zájmeny vyjadřující osobu v množném čísle jsou také složité. Obzvláště když se k nim přidávají významy těch zájmen, která se často vynechávají (19). Např. v odborné literatuře se užívá 1. os. množného čísla (*отмечаем, указываем, подчеркиваем*).

Slovesa v množném čísle se místo jednotného čísla užívají často v hovorové řeči: *«В этом лесочке, что за балкой, случилась, сударь, история. Мой покойный батенька, царство им небесное, везли к барину пятьсот целковых денег...»* (95, s. 301)

1.osoba množného čísla může označovat určitou skupinu lidí, se kterou se mluvčí ztotožňuje. *«Поживем, увидим», «Что имеем, не храним,- потерявши, плачем»* (18, s. 301) atd.

Expresivní užívání slovesných tvarů se zápornou částicí *не*

V citově neaktualizované výpovědi zápornka *не* ve spojení se slovesnými tvary minulého času označuje prostý zápor. Narozdíl od citově aktualizované výpovědi, kde užití této částice činí výpověď stylisticky příznakovou a může tak nabývat i jiných významů.

V takovýchto případech záleží na výběru dokonavého či nedokonavého slovesného vidu. Např. *Ты закрыл окно? Нет, не закрыл.* V tomto případě dokonavému vidu minulého času v otázce odpovídá dokonavý vid slovesa v odpovědi. Jak uvádí Prokopovičová (32), tyto případy patří k nejčastějším.

Užití nedokonavého vidu v odpovědi *Ты закрыл окно? Нет, не закрывал.* - naznačuje, že dotyčný "neměl vůbec v úmyslu okno zavírat...", výpověď je tak citově aktualizovaná.

Jsou to expresivní konstrukce se zápornou částicí *не* ve spojení s minulým časem nedokonavého vidu. Jedná se o konkurenci vidů, která je možná díky jejich expresivnímu příznaku naprostého odmítnutí, který v prvním případě při vyjádření obyčejného záporu *нет, не закрыл*, chybí. Např. - *План утвердили? Нет, не утвердили.* V tomto případě jde o to, že o plánu se jednalo, ale nebyl schválen. V případě se slovesným tvarem v nedokonavém vidu - *План утвердили? Нет, не утверждали...* (32, s. 96) - plán vůbec nebyl projednáván, což je vyjádřeno expresivním užitím záporné částice *не* ve spojení se slovesem v nedokonavém vidu.

Závěr

Náplní naší práce bylo zjistit, jakým způsobem expresivně-emocionální prostředky ovlivňují výběr jak slovesného času, tak slovesného vidu dokonavého či nedokonavého a jak se užití jednoho či druhého promítá do celkové expresivně-emocionální charakteristiky výpovědi.

Na základě analýzy uvedených příkladů jsme zjistili, že se tyto složky navzájem podmiňují a ovlivňují. Zjistili jsme, že aktualizace citově neutrální výpovědi představuje samotnou podstatu vyjadřování expresivity. Tato citová aktualizace s sebou nese různé prvky emočního zaujetí mluvčího.

Z naší analýzy také vyplynulo, že k aktualizaci může rovněž docházet i bez využití expresivně-emocionálních prostředků. Slovesné tvary mohou být neutrální, a přesto dojde k citové aktualizaci výpovědi. Výpověď může být citově aktualizovaná slovy či pojmy, které jsou neslovesného původu, ale jsou to klíčová slova, která sama o sobě, z hlediska citového, jsou nositeli expresivního vyjádření. V takovém případě k citové aktualizaci dochází i bez toho, aniž by byly použity formální prostředky citové aktualizace.

Zjistili jsme, že některé výpovědi získávají expresivní význam pouze za určitých podmínek a v určitém kontextu, zatímco u jiných je přítomnost expresivity již vlastní součástí struktury klíčových slov nosných pro danou výpověď. V takovém případě se může stát, že ačkoliv je sloveso v citově neutrálním, neaktualizovaném stavu, přesto může být výpověď velmi expresivní, a to v případech, kdy se mluví o jevech, které jsou samy o sobě citové, např. štěstí, neštěstí, pláč, bouře, bolest, lítost, smutek, láska, radost, vztek. Expresivita výpovědi je v takových případech dána bez ohledu na citovost gramatických tvarů.

Jindy, naopak, takto kontextově citově aktualizovaná výpověď vyvolá v mluvčím potřebu vyjadřovat se více expresivně a užívat slovesa v nenormativním použití, co se týče jak slovesného času, tak slovesného vidu.

Na základě námi analyzovaných příkladů jsme zjistili, že všechny tyto složky se podmiňují navzájem. Citový kontext vyvolává potřebu mluvčího užívat citově aktualizované gramatické tvary a naopak, citově aktualizované tvary sloves zesilují expresivitu jinak neutrálního kontextu ve výpovědi.

Obraznost a velká míra expresivity kategorie slovesného času při vyjadřování přenesených časů je způsobená tím, že vztah mezi momentem promluvy a dějem je velmi nestálý a v důsledku toho je nesnadné určit předěl mezi např. přítomností a blízkou minulostí, ale i přítomností a blízkou budoucností.

Díky tomu, podle našeho názoru, lze všechny tři druhy slovesného času navzájem zaměňovat. V literatuře mají slovesné tvary vyjadřující čas zvláštní postavení. Tvary slovesného času, stejně tak jako slova slouží k vytváření uměleckého obrazu.

Nejvýraznější jsou, jak vyplynulo z naší analýzy, tvary minulého slovesného času dokonavého vidu, které označují děj v přítomnosti a mají tak význam oznamovacího způsobu slovesného času přítomného. V řadě případů za určitého kontextu, velmi často ve spojení s některými jinými slovesy, částicemi, citoslovci, slovesné tvary na -л získávají a vyjadřují doplňkové modální významy nesoucí expresivitu. Jsou to stylisticky zabarvené expresivní tvary. Proto je v práci více místa věnováno tvarům a užití minulého času.

Výskyt tvarů budoucího času nedokonavého vidu v přeneseném významu, např. pro přítomnost, také není tak častý jako u předešlých. Je to dáno tím, že budoucí čas označuje především děje nejisté, předpokládané, hypotetické. Zároveň je nutné zdůraznit, že pomocí dokonavého či nedokonavého slovesného vidu se dá zesílit expresivita výpovědi.

Při obrazném vyjádření budoucnosti je přítomný čas při časové transpozici užíván častěji než čas minulý či budoucí, neboť díky znázornění přítomnosti je vyprávění reálnější, konkrétnější a barvitější, což se zároveň týká i obrazného znázornění minulosti.

Velmi často se používá praesens historicum při vyprávění o dějích v minulosti. Hranice mezi časy se stírají, jde o zobrazení minulých dějů, které se jakoby odehrávají v momentu promluvy. Tvar přítomného času je mnohem vhodnější, neboť označuje děj co se týče minulosti už ukončený a probíhající v přítomnosti. Oživuje to minulost a přibližuje ji do přítomnosti. Je to stylistický příznak, který dělá vyprávění živějším, výraznějším, expresivně-emocionálnějším.

Přítomný čas v citové aktualizaci se většinou objevuje v neočekávané situaci, která vyvolává údiv nebo rozhořčení mluvčího. Takovéto srovnání se vyjadřuje pomocí spojky *a*, expresivními spojeními *u вдрыз, a тым вдрыз, u вот*, citoslovci, vyjadřujícími spokojenost, nespokojenost, údiv, nadšení, rozhořčení. V zásadě platí, že ruské vyjadřování je mnohem citovější, což se projevuje nejen v hojnějším užívání citoslovců a částic, nýbrž i v jejich povaze.

Na základě námi analyzovaných příkladů jsme zjistili, že některé slovesné tvary získávají expresivní význam pouze za určitých podmínek a v určitém kontextu, zatímco u jiných je přítomnost expresivity již vlastní součástí jejich struktury.

Tak např. nepravidelné tvary sloves dokonavého vidu citoslovečného charakteru např. *щелк, звяк, прыг, ах*, jsou tvořeny pouze kořenem slova, označují náhlý, jednorázový děj a užívají se v kontextech s výraznou expresivitou. Vyjadřují city, nálady a vůli mluvčího. Mohou být výrazem údivu, hrůzy, bolesti, rozhořčení, odporu, výhrůžky apod. K nim se přiřazují produktivní a široce rozšířené tvary na *-ану-* (*крутанул, маханул, толканул*), které vyjadřují jednorázový náhlý děj, jsou to nespisovné expresivní tvary, které mají význam při stylistickém využití v jazyce umělecké literatury, a to nejvíce ve tvarech minulého času.

Patří sem i slovesa častého opakování děje v daleké minulosti (*говаривал, едал*), která jsou zvláštní svým významem i způsobem použití.

Dále jsou to slovesné tvary totožné s tvary rozkazovacího způsobu (*она и расскажи об этом, он возьми да напиши письмо*). Jednotné číslo rozkazovacího způsobu ve slovním spojení s *возьми и, возьми да и* slouží k velmi expresivnímu vyjádření neočekávaného, náhlého, nenadálého děje v minulosti.

Jsou to tedy případy, kdy jde o porušení či odchýlení od jazykové normy, a přesto to není bráno jako gramatická chyba. Ve výpovědích citově aktualizované i citově neutrální výrazy nevystupují odděleně, ale navzájem se prolínají a ovlivňují.

I přesto, že se používají v literatuře, zachovávají si tyto tvary expresivitu, která je jim vlastní v hovorové řeči. Tím se, podle našeho názoru, řadí k obrazným jazykovým prostředkům užívaným v umělecké literatuře.

Pod vlivem aktualizace citově neutrálního sdělení se ve výpovědi projevuje expresivně-emocionální složka i v neuzuálním užití slovesných vidů dokonavého a nedokonavého. Jak jsme zjistili, tyto slovesné tvary mají schopnost vzájemně se nahrazovat.

Využití dokonavého či nedokonavého vidu nepoukazuje na rozdíly v reálném průběhu události, ale umožňuje nám dvojí pohled na děj.

V těchto případech dochází buď k celkové změně obsahu výpovědi, nebo pouze ke změně hlediska na průběh děje, vzhledem k jeho trvání, ukončenosti, neukončenosti, jedinečnosti, opakování apod. Může se měnit citový postoj mluvčího, a tím i celý citový náboj výpovědi.

Jak je vidět na uvedených příkladech, také při neutralizaci vidové opozice se rozšiřují hranice užívání slovesného vidu nedokonavého. Podle M. J. Glovinské, A. V. Bondarka a L. L. Bulanina, k jejichž názoru se přikláníme i my, nám tento jev naznačuje, že slovesný vid nedokonavý je 'slabým' členem gramatické kategorie a jeví se jako ten člen vidové opozice, který nemá žádný vlastní osobitý rys. Což nakonec znamená, že v rámci kontextu a nejčastěji při citově motivované aktualizaci jinak neutrální výpovědi, je schopen nahradit vid dokonavý. A to hlavně při užití některých slovesných časů, které částečně či zcela vylučují užití tvarů slovesného vidu dokonavého. Tento jev lze nazvat

neutralizace vidové opozice. V takových případech nedokonavý vid přejímá většinu funkcí dokonavého vidu. Zároveň ale neztrácí své vlastní. V rámci oznamovacího způsobu jde o čas praesens historicum, přítomný čas vyjadřující blízkou budoucnost, abstraktní přítomný a minulý čas opakujícího se děje. Přítomný čas historický se mění na minulý čas (*вдруг он вскакивает - вдруг он вскочил*), a přítomný čas vyjadřující blízkou budoucnost na budoucí čas (*завтра мы грузим вещи и выезжаем... - погрузим и выедем*). Tvar nedokonavého vidu, ve kterých je neutralizována vidová opozice, jakoby nahrazuje vid dokonavý v kontextech, které jsou pro něj charakteristické.

Na základě analyzovaných příkladů jsme zjistili, že jsou i případy, kdy nelze zaměňovat slovesné vidy, neboť by docházelo nejen ke změně expresivního příznaku, např. trvání či plánovanosti děje (*я еду - я поеду*), důrazu, že jde o následování jednoho děje za druhým, ale v mnoha případech by došlo ke změně významu slovesa a tím i celé výpovědi (*спасти - части, положится - ложится*). V takovém případě by mohlo dojít i k tomu, že by výpověď nedávala smysl. Toto omezení vyplývá z vlastních lexikálních významů sloves. Jde o aspektuální kontexty. Informace bez kontextu není úplná, může být zkrácena či nesprávně pochopena. Kontext je významný pro pochopení subjektivního, citově zabarveného sdělení, postojů mluvčího ve vztahu k objektivní skutečnosti. Jednotlivé věty, vytržené z kontextu, ztrácejí schopnost co nejpřesněji sdělit subjektivní stanovisko mluvčího.

Typ aspektuálního kontextu je druh vzájemného působení dějů, který je vyjádřen slovesnými tvary, které jsou ve spojení s jinými prvky kontextu (lexikálními a syntaktickými) a které mají vliv na funkci slovesných vidů vyjadřujících expresivní stránku výpovědi.

Jak jsme zjistili, funkce vidů závisí na slovesných časech a na druhu aspektuálního kontextu. Na výběr slovesného vidu mají vliv především tvary slovesného času oznamovacího způsobu. Existují takové způsoby užití slovesných časů, které dovolují užívat pouze jeden slovesný vid. Jiné v sobě zahrnují oba typy slovesného vidu. V určité situaci si můžeme bez omezení vybrat, jaký slovesný vid použijeme, naopak v jiných případech je předem určeno, kterému

vidu se dává přednost. Nicméně existují výjimky, zdůrazňující expresivně-emocionální stránku výpovědi, v nich pak dochází k složitějším vztahům, které určují výběr slovesného vidu.

Kromě nejvýznamnějších typů vidového kontextu, které jsou uvedeny v pracích A. V. Bondarka či M. J. Glovinské, jsme při rozborech konkrétních příkladů transpozice slovesného času a vidu zjistili, že dochází k nejrůznějším kombinacím těchto kontextů a na základě analýzy uvedených příkladů jsme určili další typy kontextu, obzvláště složené typy vidového kontextu. Vzhledem k tomu, že existuje velké množství typů takovýchto kontextů, nebylo možné je všechny rozebírat.

K expresivně-emocionální aktualizaci také dochází při užití nejrůznějších expresivních prostředků, které ovlivňují užití slovesného vidu dokonavého či nedokonavého prostřednictvím aspektuálního kontextu. Tyto prostředky jsou jak jazykové (gramatické, lexikální, syntaktické, stylistické), tak mimovolní (např. pohyby, mimika, tedy celkové chování člověka za citového stavu, včetně fyziologických procesů, které se projevují navenek jako zblednutí, zčervenání, prudká gestikulace apod.)

Každý emocionální postoj mluvčího je kladný nebo záporný a ten samý podnět vyvolává v lidech různé pocity, a proto je subjektivně hodnotícím stanoviskem. Subjektivní je toto hodnocení proto, že týž podnět vyvolává v jednom člověku cit kladný, v jiném cit záporný a pro někoho to může být podnět citově zcela neutrální.

Recipient výpovědi tyto projevy přijímá na pozadí obvyklých forem jednání a chování jako výrazy citového zaujetí a právě jejich neobvyklost je pro něj signálem zvláštního stavu vnímané osoby. Právě tato citová motivace udržuje tyto nenormální prostředky v mezích přirozenosti, dává jim smysl.

Správnost při vyjadřování záleží také na znalosti a užívání přesných významů slov, slovních spojení a vět, které odpovídají normám spisovného jazyka. Záleží také na schopnosti mluvčího vyjadřovat vlastní myšlenky tak, aby byly jednoznačně přijaty recipientem, adresátem promluvy. Jak už bylo řečeno, jedná se o citově aktualizovanou výpověď mluvčího, který ji za projevu prožívá.

Podle našeho názoru záleží nejen na mluvčím, jak bude přijata jeho promluva, ale velkou měrou se na způsobu přijetí této promluvy podílí i recipient, příjemce jazykového projevu, ať už je to posluchač či čtenář.

Vnímání recipienta je odrazem reality prostřednictvím smyslových orgánů. Současně se však na charakteru a kvalitě vnímání podílejí postoje, emoce, zájmy, očekávání, dosavadní zkušenosti, nálady, vůle mluvčího, prostředí, daná soustava hodnot nejen recipienta a mluvčího, ale i celé společnosti atd.

Takové citové aktualizace přinášejí různé prvky citového zaujetí mluvčího. Škála citových pocitů je neobyčejně široká. Podle druhu citových hnutí a odstínů mohou výpovědi, jak se domníváme, vyjadřovat povzbuzení, radost, upozornění, veselost, lítost, jásot, bolest, výzvu, smutek atd.

Přílišné citové zaujetí mluvčího a přemíra citových prvků ve výpovědi, kdy recipient nedostává dostatečný prostor k tomu, aby si udělal vlastní názor, může často zapůsobit na adresáta kontraproduktivně, a vyvolat tak v posluchačích naprosto jiné reakce, než bylo zamýšleno. Může dojít až k takovému posunu, kdy je takové hodnocení přijímáno i zcela neutrálně.

Při rozboru uvedených příkladů jsme zjistili, že mezi nejčastější jazykové prostředky aspektuálního kontextu patří užití slov prvoplánově vyjadřujících kladné či záporné hodnocení, expresivní částice, citoslovce, slovní spojení, následně pak jejich opakování, transpozice časová, transpozice záporu a kladu, expresivní užití slovesných tvarů 2. os. jednot. čís. přítomného času s všeobecnou platností, 2. os. jednot. čís. přítomného času rozkazovacího způsobu, dativu emocionálního hodnocení, frazeologismy, nespisovná slova se silným expresivním příznakem apod. Také se využívá obraznosti, gradace dějů ve výpovědích, mění se pořádek slov ve větě apod.

Velmi důležitý význam při aktualizaci jinak neutrální výpovědi má intonace, která si zasluhuje mnohem hlubšího zpracování a které jsme se v této práci nevěnovali.

Seznam literatury:

1. Авилова Н. С., Вид глагола и семантика глагольного слова, Москва 1976
2. Астафеева Н. И., Современный русский язык: Служебные части речи: Модальные слова: Междометия, Минск 1982
3. Арутюнова Н. Д., Язык и время., Москва 1997
4. Арутюнова Н. Д., Типы языковых значений, Москва 1988
5. Белянин В. П., Психолингвистические аспекты художественного текста, Москва 1988
6. Блинов И. Я., О культуре речи, Москва 1957
7. Бойко А. А., Сочетания с инфинитивом несовершенного вида в современном русском языке, Ленинград 1973
8. Бондарко А. В., Вид и время русского глагола, значение и употребление, Москва 1973
9. Бондарко А. В., Проблемы грамматической семантики и русской аспектологии, Санкт-Петербург 1996
10. Бондарко А. В., Теория функциональной грамматики, Темпоральность, Модальность, Ленинград 1990
11. Бондарко А.В., Буланин Л.Л., Русский глагол, Прага 1975
12. Бюхлер К., Психология речи, Москва 1951
13. Васильев Л.М., Семантика русского глагола: глаголы речи, звучания и поведения, Уфа 1981
14. Виноградов В.В., Русский язык, Грамматическое учение о слове, Москва 1947
15. Вопросы глагольного вида, под ред. проф. Ю.С. Маслова, Москва 1962
16. Гловинская М. Я., Грамматические исследования, Функционально - стилистический аспект, Москва 1989
17. Головин Б. Н., Основы культуры речи, Москва 1980
18. Даль В. И., Пословицы русского народа, сб. в 2-х т., Москва 1984
19. Ефимов А. И., Стилистика художественной речи, Москва 1961

20. Земская Е. А., Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения, Москва 1987
21. Кеинз Ф., Психология речи, Москва 1951
22. Кожина М. Н., Стилистика русского языка, Москва 1977
23. Кожина М. Н., О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики, Пермь 1966
24. Колесов В. В., Культура речи - культура поведения, Москва 1988
25. Костомаров В. Г., Культура речи и стиль, Москва 1967
26. Марты А., Психология и стилистика речи, Москва 1950
27. Пешковский А. М., Русский синтаксис в научном освещении, Москва 1956
28. Поспелов Н. С., Прямое и относительное употребление форм настоящего и будущего времени в современном русском языке, Москва 1955
29. Потенция А. А., Из записок по русской грамматике, Москва 1958
30. Практикум по русскому языку и культуре речи: нормы современного русского литературного языка, ред. И. Г. Проскуракова, Санкт-Петербург 2003
31. Прокопович Е. Н., Глагол в предложении, Семантика и стилистика видо - временных форм, Москва 1982
32. Прокопович Е. Н., Стилистика частей речи, глагольные словоформы, Москва 1969
33. Русская грамматика. в 2-х т. гл. ред. Кю Горалек, Прага 1979
34. Русский язык – энциклопедия, гл. редактор Ф.П. Филин, Москва 1979
35. Скворцов Л. И., Основы культуры речи, Хрестоматия, Москва 1984
36. Телия В. Н., Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингво-культурологический аспекты, Москва 1996
37. Шведова Л. Н., Трудные случаи функционирования видов русского глагола (к проблеме конкуренции видов), Москва 1984
38. Шведова Н. Ю., Очерки по синтаксису русской разговорной речи, Москва 1960

39. Шмелев Д. Н., Абсолютное и относительное употребление форм времени русского глагола, Москва 1960,
40. Якобсон П. М., Психология чувств, Москва 1958
41. Граматика української мови, гол. редактор М.С.Тимошик, Київ 1993
42. Мова і час, відпов. редактор В. М. Русанівський, Київ 1977
43. Українська мова, Л. Мацько, О. Мацько, О. Сидоренко, Київ 1998
44. Aristotelés, Fysika, Praha 2003
45. Augustinus, A., Vyznání, Praha 1997
46. Grepl M., Emocionálně motivované aktualizace, Brno 1967
47. Heidegger M., Bytí a čas, Praha 1996
48. Charleston B. M., Studies on the Emotional and Affective Means of Expression in Modern English, Bern 1960
49. Kant I., Kritika čistého rozumu, Praha 2001
50. Lendělová V., Hodnotící predikáty a kategorie času ve vztahu ke skutečnosti, Lingua et comunicatio, Ostrava 2001
51. Mistrík J., Variácie reči, Bratislava, 1988
52. Mistrík J., Kapitoly zo štylistiky, Bratislava 1977
53. Mistrík J., Štylistika, Bratislava 1997
54. Moravčík Š., Mágia reči, Bratislava 1992
55. Příruční mluvnice ruštiny, za vedení akad. B. Havránka, Praha 1961
56. Skácel J., Jazyk mezi lidmi, Ostrava 1983
57. Sokol J., Čas a rytmus, Praha 2004
58. Všeobecná encyklopedie ve čtyřech svazcích, Diderot, Praha 1998
59. Vygotskij L. S., Myšlení a řeč, Praha 1976
60. Zima J., Expresivita slova v současné češtině, Praha 1961

Slovníky:

61. Розенталь Д., Теленкова М. А., Словарь-справочник лингвистических терминов, Москва 1976
62. Русско-украинский словарь, гл. редактор М.Я. Калинович, Киев 1955
63. Русско-чешский словарь лингвистической терминологии, hl. redaktor Vl. Skalička, Praha, 1960
64. Česko-anglický slovník, I. Poldauf, Praha 1998
65. Česko-ruský slovník ve dvou dílech, kolektiv L.V. Kopeckého, Praha - Moskva 1973
66. Česko-ukrajinský slovník ve dvou dílech, hl. redaktor В.М. Русанівський, Kyjev 1989
67. Latinsko-český slovník, prof. dr. J.Kábrt a kolektiv, Praha 1991
68. Rusko-český slovník, L.V. Kopecký, Praha 1950
69. Rusko-český slovník, sestavil J. Vlček, Moskva 1974
70. Slovník cizích slov, L. Rejman, Praha 1971
71. Ukrajinsko-český slovník ve dvou dílech, A. Kurimský, R. Šišková, N. Savický, Praha, 1994-1996

Zdroje pro excerpci:

72. Афанасьев А. Н., Народные русские сказки, в 3 т., Москва 1984
73. Булгаков М. А., Собрание сочинений в 5 т., Москва 1991
74. Бунин И., Стихотворения, Рассказы, Повести, Москва 1975
75. Высоцкий В., Балада о детстве, составитель С. Жильцов, Тула 1994
76. Гоголь Н. В., Ночь перед рождеством, Вечера на хуторе близ Диканьки, Избранные сочинения, Москва 1978
77. Гончаров И. А., Обломов, Москва 1982
78. Достоевский Ф. М., Собрание сочинений, Ленинград 1988
79. Достоевский Ф.М, Собрание сочинений, Ленинград 1996

80. Крылов И. А., Басни, Избранные сочинения, Москва 1981
81. Лесков Н., Повести, Рассказы, Москва 1973
82. Мамин-Сибиряк Д. Н., Золото, Приваловские миллионы, Рассказы, Москва 1989
83. Некрасов А. С., Избранные сочинения, Москва 1987
84. Пушкин Ф. С., Избранные сочинения в 2-х т., Москва 1978
85. Рыбаков В., Вода и кораблики, Москва 1992
86. Толстой А. Н., Петр Первый, Повести, Москва 1988
87. Толстой А. Н., Собрание сочинений, т. 4, Москва 1984
88. Толстой Л. Н., Анна Каренина, Москва 1981
89. Толстой Л. Н., Война и мир, Москва 1981
90. Толстой Л. Н., Повести и рассказы, Москва 1986
91. Тургенев И. С., Дворянское гнездо, Отцы и дети, Рудин, Накануне, Москва 1984
92. Тургенев И. С., Избранное, Москва 1986
93. Федин К. А., Города и годы, Повести, Москва 1988
94. Чехов А. П., Женское счастье, Собрание сочинений в 4 т., Москва 1985
95. Чехов А. П., Собрание сочинений в 2 т., Москва 1979
96. Шолохов М. А., Поднятая целина, Судьба человека, Рассказы, Ленинград 1983
97. Шолохов М. А., Тихий дон, Москва 1979